

Исмаил Кадаре

Посърналият април

Първа глава

Щом почувствува, че краката му замръзват, той размърдваше колене и усещаше как камъчетата под тялото му с тревожно потракване се търкулват надолу. Всъщност цялото му същество бе изпълнено с безпокойство. Никога досега не беше му се случвало да стои толкова дълго време неподвижно в канавката край широкия друм и да чака някой да мине.

Денят превалише. Завладян почти от панически страх, той доближи око до пушката и погледна през мерника. След малко ще се стъмни и пред мушката ще замъглее... „Сигурно ще мине, преди да мръкне — беше казал баща му. — Само имай търпение и чакай.“

Той бавно задвижи — цевта на пушката и мерникът мина над още неразтопените парчета сняг отвъд пътя. Нататък в дъбравата тук-таме стърчаха храстите на диви нарове. За стотен път му мина през ум, че това бе един необикновен ден в живота му. Мерникът на пушката отново се върна от дивите нарове към неразтопения сняг. И в този ден, смятан от него наистина за необикновен, нямаше нищо друго, освен купчинките напластен сняг и храстите, които сякаш дебнеха тук още от обед, за да видят какво ще направи.

Още малко и ще мръкне — помисли си — и аз няма да мога да го улуча. Всъщност той искаше колкото се може по-скоро да падне мрак, да се спусне нощта и той да побегне от тази проклетата пусия. Но денят така бавно гаснеше и той трябваше още дълго да чака. Макар това да бе втората пусия на кръвно отмъщение в живота му, човекът, когото трябваше да убие, беше същият, когото бе чакал в засада и първия път, тъй че тази пусия се явяваше нещо като продължение на предишната.

Отново усети, че краката му замръзват и леко размърда колене, сякаш да попречи на студа да запълзи нагоре по тялото му, въпреки че той отдавна бе проникнал в корема, в гърдите, чак до главата му. Дори бе вледенил и мозъка му като парчетата сняг отвъд пътя.

Той не бе в състояние да мисли нещо свързано и логично. Изпитваше само някакво чувство на враждебност към дивите нарове и късовете сняг и от време на време му се струваше, че ако не бяха тук, отдавна би зарязал пусията. Но те стояха като неми свидетели насреща му и той не можеше да си отиде.

Край завоя на пътя за стотен път през този следобед му се привидя човекът, когото трябваше да убие. Той вървеше със ситни крачки, а над дясното му рамо, чернееща, стърчеше цевта на пушката. Човекът от пусията трепна — не, този път не му се привиждаше, очакваният наистина идеше.

Както стотици пъти досега, Гьорг мислено насочи цевта към човека, който се задаваше, и взе на мушка главата му. Стори му се, като че ли тя започна да се съпротивлява и по никакъв начин не искаше да я вземат на прицел, дори в последния миг сякаш онзи някак иронично се

усмивна. Същото се бе случило и преди шест месеца и Гьорг, за да не обезобрази лицето на жертвата (кой знае защо, в последния момент изпита някакво съжаление), сведе мерника и вместо да го убие, само го рани във врата.

Очакваният приближаваше. Само да не го рани — помисли Гьорг, като да умоляваше себе си. Едва успяха да заплатят глобата за първото раняване и ако това се повтори, съвсем ще се разорят. Убиеш ли го, от тебе не се иска нищо повече.

Очакваният все повече приближаваше. По-добре куршумът ми да отиде на вятъра, отколкото само да го рани. Както стотици пъти досега, Гьорг повтори наум, че според обичая, преди да стреля, трябва да заговори на човека, който се задаваше. Но нито в онзи миг, нито по-късно можа да разбере дали действително му каза нещо, или устата му начаса бе занемяла. Наистина жертвата изведнъж извърна глава. Гьорг видя само рязкото движение на ръката му, е което онзи, изглежда, искаше да свали пушката от рамото си, и в този миг той стреля. После вдигна очи от пушката и почти учуден загледа какво става нататък. Убитият (човекът беше все още изправен, но Гьорг бе убеден, че е мъртъв) пристъпи крачка, пушката му падна на една страна, а след нея в противоположна посока се строполи и той.

Гьорг излезе от пусията и се запъти към убития. Широкият друм бе съвсем пуст, само стъпките му отекваха по пътя. Мъртвият бе паднал ничком. Гьорг се наведе и сложи ръка на рамото му, сякаш да го разбуди. Какво правя? — помисли си. Но несъзнателно ръката му пак докосна рамото на убития, като да го подканяше отново да се върне към живот. Защо правя това? — си рече и начаса се сети, че не беше се навел над убития, за да го събуди от вечния сън, а да го обърне по гръб. Не, той само трябваше да обърне трупа, така както го изискваше обичаят, Храстите на дивите нарове и парчетата неразтопен сняг стояха наоколо и гледаха.

Изправи се и понечи да тръгне, но веднага се сети, че трябваше да сложи и пушката до главата му.

Всичко това направи като насън. Усещаше, че му се повдига и на два-три пъти си каза: блъснала ме е кръвта. След малко той вече крачеше почти тичешком по безлюдния друм.

Здрачаваше се. На няколко пъти Гьорг несъзнателно извърна глава назад. Пътят продължаваше да е все така пуст, извиваше нататък сред хрусталаците на дъбравата и потъваше в угасващия ден.

Някъде напред се зачуха звънци на мулета и след това гласове. Насреща му по широкия друм се зададоха хора. Те му приличаха ту на другоселци, тръгнали на гости, ту на планинци, завръщащи се от пазар. Озона се пред тях по-скоро, отколкото очакваше. Сред мъжете имаше млади невесты и деца.

Те го поздравиха с „добър вечер“ и той забави крачки. Преди да заговори, Гьорг посочи с ръка назад.

— Там, при завоя на широкия друм, убих един човек — изрече със сподавен глас. — Обърнете го е лице и сложете пушката до главата му, добри хора.

Сред пътниците за миг настъпи мълчание.

— Да не те е блъснала кръвта? — запита нечий глас.

Гьорг не отговори. Мъжът нещо го посъветва как да се освободи от вцепенението, но той не го и чу. Отново бе тръгнал. Сега, когато заръча да обърнат трупа на убития, някак изведнъж му олекна. Изобщо не можеше да си спомни дали обърна трупа, или го остави ничком. В канона се вземаше предвид тази възбуденост при убийство и се разрешаваше да поръчаш на минувачите да направят това, което ти не си успял да сториш. Но да оставиш убития ничком и със захвърлена встрани пушка бе неппростим грях.

Когато влезе в село, още не беше се стъмнило. Неговият необикновен ден все още не бе завършил. Завари вратата открената. Бутна я с рамо и влезе.

— Е? — попита някой отвътре.

Той само потвърди с глава.

— Кога?

— Преди малко.

По дървените стълби се зачуха стъпки.

— Ръцете ти са целите в кръв — каза баща му. — Иди да се измиеш.

Гьорг учудено погледна ръцете си.

— Изглежда, когато съм го обръщал — рече.

Напразно се бе тревожил из пътя за трупа. Стигаше да погледне ръцете си, за да разбере, че всичко бе направил така, както трябва.

Из къщи се разнесе миризма на току-що изпечено кафе. Чудно, спеше му се. Дори на два пъти се прозина. Сияещите очи на малката му сестра до лявото му рамо се сториха на Гьорг далечни като две звезди отвъд хълма.

— А сега? — обади се неочаквано, без да се обръща към някого.

— Трябва да се разгласи за смъртта из село — отвърна баща му.

Едва тогава Гьорг забеляза, че той си връзваше цървулите. Когато навън се чу гласът на първия глашатай, Гьорг пиеше кафето, поднесено от майка му.

— Гьорг Бериша стреля срещу Зеф на Крюекюките.

В този глас се долавяха някакви особени звуци, имаше нещо от тона на глашатая, когато обявява правителствен декрет и нещо от старите псалми.

Този необикновен човешки глас сякаш изведнъж го пробуди. Стори му се, като че ли името му бе напуснало тялото, излязло от кожата и ребрата му и сега навън свирепо го разкъсваха. За пръв път изпитваше такова чувство. Гьорг Бериша — повтаряше безмилостният глашатай. Гьорг Бериша беше на двадесет и шест години и за пръв път името му влизаше в хрониките на битието.

Навън глашатаите на смъртта предаваха от уста на уста неговото име.

След половин час тялото на убития бе пренесено в селото. Бяха го поставили според обичая върху четири букови клона. Имаше съвсем малка надежда, че може би все още не е свършил.

Бащата на убития чакаше на крак пред вратата на къщата. Когато хората, носещи тялото, приближиха на около двадесетина крачки, той ги попита:

— Какво ми носите? Рана или смърт?

Отговорът бе кратък и отсечен:

— Смърт.

Езикът на бащата затърси дълбоко в устната кухина слюнката. Накрая, успя да свърже, думите:

— Внесете вкъщи мъртвеца и разгласете вестта за смъртта из село и сред близките ни.

Звънците на стадата, които се завръщаха в село Брезфтохт, звуците на вечерната камбана, както и всички други шумове, дето се разнасяха сред настъпващата нощ, като че ли бяха пропити от току-що пръснатата се вест за смъртта.

Из селските улички и пътеки цареше необикновено оживление. Няколко плахи отблясъци от деня, който все още не бе угаснал, разпръскваха пламъчета някъде в края на селото и изглеждаха още по-студени. В къщата на мъртвеца влизаха и излизаха хора, както и в дома на онзи, който го бе убил. Други по двама, по трима се запътваха нанякъде или се връщаха отнякъде.

От прозорците на пръснатите къщи се разменяха последните новини:

— Чухте ли, че Гьорг Бериша убил Зеф Крюекюки?

— Гьорг на Беришите отмъстил за брат си.

— Дали ще поискат Беришите беса за двадесет и четири часа?

— Сигурно.

От тесните прозорчета на горния кат на къщата се виждаше съвсем ясно движението по селските улички. Мракът беше паднал. Светлината на огньовете ставаше все по-ярка, сякаш се стъстяваше. Постепенно пламъците придобиваха тъмночервен цвят като лавата на току-що изригнал от тайнствени глъбини вулкан. Неговите искри разпръскваха наоколо предчувствия за бъдещо кръвопролитие.

Ето четирима мъже, между които и един старец, се отправят към дома на убития.

— Посредниците отиват да поискат двадесет и четири часа беса за Беришите — обади се някой от един прозорец.

— Дали ще им дадат?

— Сигурно.

Въпреки това целият род на Беришите вземаше необходимите предпазни мерки. Тук-таме се чуваха гласове: Мураш, прибери се бързо вкъщи! Цени, затвори портата! Къде е Пренг?

Една след друга се затваряха вратите на близките или далечни на рода на Беришите домове, защото непосредствено след убийство бе най-опасното време, тъй като семейството на убития още не бе дало никаква беса, така че Крюекюките, заслепени от току-що пролятата кръв, имаха право според канона да си отмъстят и да стрелят по когото и да било от рода на Беришите.

По прозорчетата на къщите всички чакаха пратениците да излязат от дома на убития. Дали ще им дадат беса? — питаха час по час жените.

Най-после четиримата посредници излязоха. Разговорът им бе кратък. По вървежа им не можеше да се разбере нищо, но малко след това един глас разпръсна вестта:

— Семейството на Крюекюките даде беса.

Всички разбраха, че става дума за малката беса — отсрочка от двадесет и четири часа. Докато за голямата, тридесетдневна беса още никой не споменаваше, защото тя трябваше да се поиска не от семейството, а от селото, освен това голямата беса можеше да се даде само след погребението на убития. Вестта се носеше от къща на къща:

— Семейството на Крюекюките дало беса.

— Дали са им беса Крюекюките.

— Слава богу. Поне двадесет и четири часа няма да се пролива кръв — въздъхна пресипнал глас зад един прозорец.

Погребението се извърши на следващия ден към обед. Тъжачите се зададоха отдалеч, като дращеа с нокти лица и скубеха коси според обичая. Старите гробища при църквата почерняха от гуните на тъжачите. След погребението траурното шествие се запъти към дома на Крюекюките. Гьорг бе сред тях. Отначало той не искаше да отиде, но баща му настоя. Така го изисква канонът — му бе казал. — Ти си длъжен да присъствуваш на погребението, както и на погребалното угощение. Но аз съм извършил кръвното отмъщение — бе отвърнал Гьорг, — аз го убих, защо трябва да отивам? Именно защото ти си го убил, трябва да отидеш — го бе прекъснал баща му. — Всеки друг може да не присъствува на погребението или на трапезата след това, само ти не можеш да отсъствуваш. Но защо? — противопостави се за последен път Гьорг. — Защо трябва да направя това? Баща му го изглежда толкова учудено, че той не посмя да каже нищо повече.

Сега крачеше, поклащайки се блед сред тъжачите и чувствуваше отстрани погледите на хората, които само дето не го блъскаха да се махне по-нататък, да потъне в мъглата. Повечето от тях бяха от рода на убития. Кой знае за кой път той простена наум: защо трябваше да идвам!

В очите им нямаше ненавист, но бяха студени като този мартенски ден, както бяха студени, но без омраза и неговите очи ден преди това в пусията. Току-що заринатият гроб, каменните и дървени кръстове, повечето накривени встрани, жалните звуци на камбаната, всичко това днес беше пряко свързано с него. Лицата на тъжачите със страшните драскотини, оставени от ноктите им (о, господи, кога успяха толкова да пораснат тия нокти за двадесет и

четири часа — помисли той), така жестоко проскубаните им коси, подпухналите очи, монотонните стъпки, които го заобикаляха от всички страни, цялата тази погребална обстановка бе създадена от него. И сякаш не стигаше всичко това, та бе принуден и той да крачи сред нея бавно, опечален като останалите.

Тъмните ивици по тъканите им дрехи бяха същите като неговите, истински черни змии с отровни уста, готови да ухапят. Когато пътьом приближаваха един до друг, тези ивици почти се докосваха, но Гьорг бе съвсем спокоен. Беше защитен от дадената за двадесет и четири часа беса по-добре от което и да било прозорче на кула или крепост. Дулата на пушките стърчаха над раменете им върху черните гуни, но сега-засега те нямаха право да стрелят срещу него. Утре, вдругиден... може би. А ако селото поискаше за него и беса от тридесет дни, тогава щеше да има още четири недели, спокоен живот. После...

Няколко крачки напред цевта на една манлихерка все се наклоняваше встрани, сякаш за да се различава от останалите. Отляво Гьорг забеляза дулото на една: къса пушка, другите стърчаха изправени наоколо. Коя ли от тях ще... В съзнанието му думите „Ще ме убие“ в последния миг, сякаш за да се чувства по-леко, се промениха: „Ще стреля срещу мене?“

Пътят от гробищата до дома на убити, като че ли нямаше край. А сега предстоеше и погребалното угощение, където го очакваше ново, още по-голямо изпитание. Щеше да седне на трапезата заедно с рода на убития, напреде му ще сложат хляб и гостба, вилица и лъжица и той ще трябва да яде.

На два-три пъти му хрумна да се измъкне от това; безсмислено угощение, да побегне от тълпата на тъжачите, пък ако ще да го ругаят, да му се подиграват, да казват, че е потъпкал столетните обичаи, дори ако искат, нека и да стрелят зад гърба му, само да се махне, да се махне. Но той знаеше, че никога няма да го направи. Така, както не бе побягнал и от пусията вчера. Така, както не би могъл да избяга дядо му, працядо, му и прапрацядо му преди петдесет, петстотин или преди хиляда години.

Ето, приближаваха дома на убития. По тесните прозорчета над кемера на портите бе сложен черен плат. Ох, къде да се дяна — простена той наум и въпреки че до кемера на ниските порти имаше още стотина крачки, предварително сведе глава, за да не се удари в каменния му свод.

Погребалното угощение стана по всички правила. През цялото време Гьорг си мислеше за погребалната трапеза, която щяха да наредят за него. Кой ли от тези тук ще дойде у тях, както той бе дошъл днес, както бяха ходили баща му, дядо му и працядо му стотици години, поколение след поколение?

Лицата на тъжачите продължаваха да са изподрани и окървавени. Обичаят изискваше да не се измиват нито в селото, където бе смъртният случай, нито из пътя. Това можеха да направят едва след като се завърнат по селата си.

С тези драскотини по страните и челата те сякаш бяха с маски. Гьорг си мислеше как ли щяха да изглеждат с изподрани след нещастията лица хората от техния род. Сега на него му се струваше, че целият живот на тези човешки поколения не бе нищо друго освен едно безкрайно погребално угощение, на което ту едната, ту другата страна отиваше при кръвните си врагове.

И всяка от тях, преди да отиде на погребалната трапеза, надяваше на лицето си окървавената маска.

Подир обед, след завършване на погребалното угощение, в селото отново се почувствува някакво необикновено раздвижване. Скоро щеше да изтече малката беса от двадесет и четири часа за Гьорг Бериша и още отсега старейшините на селото се готвеха да отидат, както бе редът, в дома на Крюекюките, за да поискат от името на селото голямата беса от тридесет дни за Гьорг.

Пред къщите, по прозорчетата на горния кат, където живееха жените, и по селските мегдани се говореше само за това. Като първо убийство на кръвно отмъщение през тази пролет бе съвсем естествено да се приказва най-подробно за всичко, свързано с него. Отмъщението бе извършено, както го изискваха правилата, и погребението, и погребалната трапеза, и бесата за двадесет и четири часа, и всичко останало бе според древния канон. Така че и бесата от тридесет дни, която старейшините се готвеха да поискат от Крюекюките, сигурно щеше да се даде.

Междувременно, докато се обсъждаха тези неща и се чакаха последните новини за тридесетдневната беса, хората си припомняха случаи и събития било от древни времена или от скоро, когато бе потъпкван канонът в тяхното село, по други краища наоколо или в още по-далечни места, докъдето се простираше това безкрайно високо плато. Спомняха си за онези, които бяха потъпкали канона, както и за суровите наказания спрямо тях. Сещаха се за отделни хора, осъдени от собствените си семейства, за цели родове, съдени според канона, дори и за цели села, обезумели след осъждането им от други селища или от Байрака*. Но слава богу, в тяхното село отдавна не е имало подобен срам — казваха те с въздишка на облекчение. Всичко се вършеше по старите правила и наскоро на никого не беше му хрумвало да ги потъпква. И последното кръвопролитие стана, както си му е редът. Гьорг на Беришите, който отмъсти, макар и младеж, се държа добре както на погребението на кръвния си враг, така и на погребалната трапеза. Сигурно Крюекюките ще му дадат и тридесетдневната беса. Още повече че тази беса, както се иска по настояване на селото, така може да бъде и отменена от него, ако на убиеца, възползувал се от временната благосклонност, му хрумне да я използва, като снове нагоре-надолу из село и се пъчи с убийството. Но не, Гьорг Бериша не беше такъв. За него винаги казваха, че е твърде затворен и замислен, така че човек от всеки друг можеше да очаква подобна глупост, но не и от него.

[* _Байрак_ — в миналото административна единица в някои райони на Албания. — Б.пр.]

Голямата беса бе дадена от Крюекюките късно подир обед, малко преди да изтече срокът на първата беса. Един от старейшините на селото, който бе ходил у Крюекюките, дойде в дома на Беришите и им съобщи за даването на тридесетдневната беса, като използва случая да повтори необходимите съвети, че Гьорг не трябва да злоупотребява с тази беса и други подобни.

И след като пратеникът си отиде, Гьорг продължи до стои все така вцепенен в един от ъглите на стаята. Оставаша му да живее още тридесет дни извън всякаква опасност. След това от всички страни щеше да го дебне пусията на смъртта. Като прилеп, плашен от светлината, пълната луна и огньовете, той щеше да се движи само в мрака.

Тридесет дни — си каза. Изстрелът на пушката край канавката на широкия друм изведнъж бе разделил живота му на две — едната част представляваха досегашните му двадесет и шест години, а другата — тридесет дни, които започваха от днес, седемнадесети март, до седемнадесети април. По-нататък следваше животът му на прилеп, който живот още отсега той изобщо престана да брои.

С крайчеца на окото си Гьорг гледаше част от пейзажа, простиращ се отвъд тясното прозорче. Навън беше март, полуусмихнат, полумразовит, с онази, присъща само нему заслепяваща алпийска светлина. След това идеше април или по-точно неговата първа половина. Гьорг усети някаква болка в лявата страна на гърдите. Април още отсега изплуваше в съзнанието му с особена синева... Но на него малко или много април винаги му се е струвал такъв, месец, в който всичко се раззеленява и обновява. Април, месецът на любовта, както се казва в песните. Това ще бъде неговият недовършен април... И въпреки това по-добре че стана така — помисли си той, без и сам да знае кое е по-добре, че стана така — кръвното отмъщение, което извърши заради убийството на брат си, или това, че сега той бе обречен на кръвно отмъщение.

Беше изминал само половин час, откакто му дадоха тридесетдневната беса, и той сякаш едва сега разбра, че животът му е разделен на две части. Дори му се струваше, че това винаги е било така: едната част бяха цели двадесет и шест години, един муден, муден до отегчение живот, в който имаше двадесет и шест пъти март и април и също толкова зими и лета, докато другата половина бе кратка, само четири седмици, бурна, бърза като лавина, от половин март и половин април и приличаше на два прекършени клона с блестящи като скреж капчици.

Какво щеше да прави през тези тридесет дни, които му оставаха? Обикновено по време на голямата беса хората бързаха да свършат онова, което не бяха успели да изпълнят през първата част от живота си. А ако не беше останало да довършват нещо голямо, тогава се захващаха с най-обикновени работи. По време на сеитба бързаха да засеят, ако бе жетва, жънеха и връзваха снопите, а ако беше минало и едното, и другото, тогава се залавяха с още по-дребни неща — поправяха покрива на къщата, пък, ако и това не бе нужно, тогава просто отиваха нагоре да видят планините или гледаха как отлитат жеравите, или първата паднала слана през октомври. Неженените обикновено по това време се задомяваха, но Гьорг не възнамеряваше да се жени. Годеницата му от един край, далеч оттук, която той изобщо никога не бе видял, се разболя и преди година почина, а той не се сгоди повторно.

Без да откъсва очи от гледката, която се виждаше през прозорчето, макар и вече замъглено, той си мислеше какво ще прави през тези тридесет дни, които му оставаха. Отначало времето му се видя твърде малко, колко е един месец, нямаше да успее да свърши нищо, но след няколко минути тези тридесет дни му се сториха ужасно много, дълги и съвсем ненужни дни.

Седемнадесети март — прошепна той. Двадесет и първи март, двадесет и осми март, четвърти април, единадесети април, седемнадесети април. Осемнадесети... април — денят на смъртта. И така ще дойде смъртоносният април, смъртоносният април и нито веднъж май. Никога вече май.

И както изреждаше така през зъби различни дати ту от април, ту от март, той усети стъпките на баща си, който слизаше от горния кат. В ръце държеше запечатана с въськ кожена кесия.

— Ето, Гьорг, петстотин гроша за пролятата кръв — каза той, като му подаде кесията.

Гьорг изблеци очи и скри ръце зад гърба си, сякаш да са колкото се може по-далеч от проклетата кесия.

— Какво? — попита той със сподавен глас. — Защо? Баща му го погледна учуден.

— Как защо? Забрави ли, че трябва да се плати кръвният данък?

— А, да — обади се Гьорг с известно облекчение. — Да.

Кесията още стоеше напреде му и той протегна ръка към нея.

— Вдругиден трябва да тръгнеш за крепостта Ороши — продължи баща му. — Един ден път имаш дотам.

Гьорг нямаше никакво желание да върви където и да било.

— Не може ли да почака тази работа, тате? Веднага ли трябва да се плати?

— Да, синко. Тази работа не търпи отлагане. Кръвният данък трябва да се плати веднага след проливане на кръвта.

Кесията беше в дясната ръка на Гьорг. Тя бе тежка. В нея бяха събрани спестяванията от различните годишни времена, седмица след седмица, месец след месец, докато чакаха кръвното отмъщение.

— Вдругиден — повтори баща му. — В крепостта Ороши.

Той се бе приближил до прозорчето и съсредоточено гледаше нещо навън. В ъглите на очите му блестеше доволство.

— Ела насам — обърна се бащата с мек глас.

Гьорг се приближи.

Долу на двора, на телта за простиране, бе окачена една риза.

— Ризата на твоя брат — почти прошепна баща му. — Ризата на Мъхил.

Гьорг не откъсваше очи от нея. Бяла, тя се поклащаше от вятъра, развяваше се и весело се издуваше на телта.

След година и половина, в деня, когато убиха брат му, най-сетне майка му бе изпрала ризата, която злочестият беше облякъл него ден. Близко година и половина ризата вися така окървавена, както го изискваше канонът, на горния кат, очаквайки да бъде изпрана едва след кръвното отмъщение. Казваха, че когато кървавите петна по ризата започнали да пожълтяват, това било знак, че мъртвият се тревожи, че още не са отмъстили за пролятата му кръв. Като безпогрешен барометър ризата показваше дали е още рано, или е станало късно за разплата. Чрез нея дълбоко от земята, в която лежеше, мъртвият изпращаше своето предупреждение.

Колко пъти в часове на самота Гьорг се качваше на горния кат, за да види злочестата риза. Кървавите петна все повече и повече пожълтяваха. Това показваше, че мъртвият няма покой. Много пъти Гьорг бе виждал насън как перат тази риза сред сапунената пяна и как тя се

белва чиста като пролетно небе. Но на сутринта ризата отново висеше там цялата в керемиденочервени петна от засъхналата кръв.

И ето най-сетне опраната риза висеше на телта, но за учудване Гьорг не изпитваше от това никакво облекчение.

В същото време като ново знаме, което се вдига след свалянето на предшествуващото, на горния кат в дома на Крюекюките висеше окървавената риза на току-що убития.

Студът и жегата щяха да оказват своето влияние върху цвета на засъхналата кръв по платното на ризата, но на никой не му се искаше и да знае за това и всички настъпили промени щяха да се тълкуват единствено като тайнствени призиви, на които никой не може да се противопостави.

Втора глава

Вече няколко часа Гьорг вървеше по високото плато и въпреки това нямаше никакви признаци, че приближава крепостта Ороши.

Под ситния дъжд безименните ридове или по-право хълмовете, чиито имена той не знаеше, изникваха един след друг пред него оголени и тъжни. Зад тях в далечината едва се различаваха планините, защото бе такава мъгла, че човек по-скоро би повярвал, че зад воала ѝ се крие бледото отражение на една-единствена планина, многократно пречупено като в миражите, а не купчина един от друг по-високи планински масиви. Мъглата сякаш ги бе превърнала в неосезаеми, но за учудване те изглеждаха още по-потискащи, отколкото при хубаво време, когато ясно се открояваха скалите и сипеите им.

Камъчетата по друма глухо трополяха под цървулите на Гьорг. По пътя рядко се срещаха селяни и още по-рядко се виждаха в този край селища и ханове. Но дори и да имаше, Гьорг не възнамеряваше да спира където и да било. Той трябваше на всяка цена да стигне тази вечер, макар и късно, в крепостта Ороши, за да може на следващия ден да тръгне обратно за село.

В по-голямата си част пътят беше пуст. Сегиз-тогиз се мяркаше сред мъглата по някой и друг планинец, тръгнал като него нанякъде. В такъв мъглив ден отдалеч и селяните приличаха на сенки, като всичко наоколо.

И селищата също бяха смълчани като пътя. От стръмните покриви на къщите тук-таме се издигаше сивкав дим. „Къща се нарича и тази от камък с кули, и колибата, и всяко друго място, стига да има покрив и димящо огнище.“ И сам Гьорг не разбра защо си припомни това определение от канона за дома, което знаеше още от детство. „В къща не се влиза, без да повикаш и преди да ти отговори стопанинът“... Но аз не възнамерявам нито да чукам, нито да влизам където и да било — си каза той като за свое оправдание.

Дъждът не спираше. По пътя за трети път срещна група планинци. Те вървяха един след друг, нарамили по чувал царевица. Под тежестта на товара гърбините им изглеждаха още по-

изкривени. Навярно царевицата се е намокрила — помисли си той. Веднъж и на него му се бе случило да носи чувал царевица от склада на областния град до село под дъжда.

Натоварените планинци останаха някъде назад и той отново се намери сам сред широкия друм. Канавките, които очертаваха пътя, на места бяха дълбоки, а някъде се изравняваха и от двете страни с него. Водите и свличането на пръстта тук-таме бяха стеснили и разкривили пътя. „Пътят трябва да е прав като стълб, на който се развява знаме“ — си каза той и в същия миг се улови, че несъзнателно вече на няколко пъти си припомняше определенията в канона за пътя. „По пътя минава човекът, минава и добитъкът, по него минава и живият, и мъртвият.“

Гьорг се засмя на себе си. Каквото и да правеше, не можеше да се избави от определенията на канона. Беше безсмислено да се самозалъгва. Канонът бе по-силен, отколкото изглеждаше. Той се простираше навсякъде, пълзеше по земята, по синорите край нивите, пъхаше се в основите на къщите, в гробовете, в църквите, сновеше из пътищата, из пазарите, обикаляше сватбите, изкачваше се чак до алпийските пасбища, дори и по-високо, стигаше до небето, откъдето идеше под формата на дъжд, за да напълни вадите по нивята, заради които ставаха една трета от кръвните отмъщения.

Отначало, когато вече разбра, че бе дошъл и неговият ред да убие човек, Гьорг неведнъж си припомняше онази част от канона, която се отнасяше до правилата, свързани с кръвното отмъщение. Да не забрави да заговори на жертвата, преди да стреля — си казваше. Това бе първото и най-важното нещо. След като убие, да не забрави да обърне трупа е лице и да постави оръжието до главата му. Това бе второто важно нещо. Другите неща бяха прости, много по-прости.

Но правилата, свързани с убийството при кръвно отмъщение, бяха само една малка част от канона, неговото въведение. С течение на времето Гьорг бе разбрал, че другата му част, онази обикновената, която не бе изцапана с кръв, беше неразривно свързана с кръвопролитие и никой не знаеше с точност границата между двете — къде завършваше едната и къде започваше другата, защото всичко бе свързано по такъв начин, че едното пораждаше другото — неопетнената с кръв част раждаше кръвопролитие, а кръвопролитие, от своя страна — първата част, и така е било открай време, и така е вървяло от поколение на поколение.

Отдалеч Гьорг видя да се задава цял керван хора на коне. Когато приближиха, той различи сред тях невестата и разбра, че са сватбари. Всички бяха измокрени и уморени и само звънчетата на конете с веселия си шум огласяха пътя.

Гьорг се отдръпна встрани, за да стори път на кервана. Сватбарите, както и той, държаха пушките си с цевта надолу, та да не се измокрят от дъжда. Докато следеше с очи разноцветните денкове с чеиза на невестата, Гьорг си помисли в кой ли от тях, в някоя кутия, джоб или бродиран елек, родителите ѝ са сложили „куршума от чеиза“, с който според канона младоженецът имаше право да убие невестата, ако тя се опита да избяга. Тази мисъл събуди у Гьорг спомена за годеницата му, която поради продължителното си боледуване не можа да му стане жена. Винаги щом видеше сватбари, той си спомняше за нея, но този път, за учудване, наред с болката почувствува и известно утешение. Може би по-добре, че стана така. Хубаво, че тя: още като девойка отиде там, където съвсем скоро и той ще иде, вместо да остане вдовица и цял живот да се мъчи. А колкото до „куршума от чеиза“, който всеки родител смята за свой дълг да изпрати на младоженеца, за да го улесни да убие невестата, този куршум Гьорг сигурно би захвърлил в пропастта още през първата брачна нощ. А може би сега така му се струваше,

защото нея я нямаше вече и да мислиш да убиваш някого, който не е между живите, беше все едно да мериш силите си с някаква сянка.

Сватбарите се бяха изгубили от погледа му, но в мислите си той продължаваше да е с тях. За известно време си ги представи как вървят по пътя според всички правила на канона, с кума начело, само с тази разлика, че вместо невестата той виждаше под булото своята някогашна годеница. „Денят на сватбата никога не се отлага — се казваше в канона. — Сватовете вземат невестата дори и да е на смъртно легло, ще я носят ли, ще я влачат ли, но ще я заведат в дома на младоженеца.“ Гьорг често бе чувал да се повтаря това по време на боледуването на годеницата му, когато у тях ставаше дума за приближаващия ден на сватбата. „И мъртвец да има в къщата, сватовете пристигат. Невестата влиза вкъщи, мъртвецът излиза от дома. В едната стая ще се оплаква, в другата ще се пее.“

Всичко това, което така натрапчиво кръжеше в мислите му, го умори и през по-голямата част от пътя той се помъчи да не мисли за нищо. От двете му страни се появиха високи ридове, след това пак безименни, каменисти сипеи. Някъде вдясно се мярна воденица, по-нататък стадо овце, после църква с гробище. Той мина край тях, без дори да извързва глава, но това не му помогна да отмине онази част от канона, която се отнасяше до воденицата, стадата овце, църквата и гробищата. „Свещеникът никога не встъпва в кръвно отмъщение. Сред гробовете на хора от един и същи род не може да се погребее чужд човек.“

Той искаше да каже „стига“, но нямаше смелост.

Сведе глава и продължи със същите крачки. Отдалеч се виждаше покривът на някакъв хан, по-нататък се издигаше женски манастир и пак стадо овце, а още по-далеч на хоризонта, навярно над някакво населено място, се виждаше дим и над всичко това стояха от стотици години правилата на канона. От тях нямаше къде да се денеш. От тях никога никой не можеше да се избави. Въпреки това... „свещеникът не встъпва в кръвно отмъщение“ — повтори Гьорг едно от познатите неща в Канона и докато вървеше през тази част от пътя, откъдето съвсем ясно се виждаше манастирът, мина му през ум, че само ако беше свещеник, нямаше да е застрашен от канона и навярно щеше да завърже такива отношения с някоя монахиня, каквито се говореше, че имало между тях и младите свещеници. При възможността за подобна връзка той мислено си представи до себе си една монахиня, но в същия миг се сети, че те са с обръснати глави, във въображението му изведнъж всичко рухна и той престана да мисли за това. Значи само ако беше свещеник, нямаше да е обвързан с канона — си каза. Въпреки че свещеникът бе свързан пък с други точки от канона, но нямаше нищо общо с онази му част, в която се предвиждаше смърт.

За известно време мисълта му сякаш се вцепени от онзи дял на канона, който засягаше кръвопролитие. В действителност това бе и неговата същност. Но утешението на Гьорг, че всички са оковани с веригите на канона, беше напразно. Всъщност не само свещеникът, но и голяма част от хората стояха извън законите на канона, предвиждащи кръвопролитие. За това бе размислял и друг път. Светът беше разделен на две: едната част Трябваше да пролива или да отмъщава за пролята кръв, а другата беше извън кръвното отмъщение.

Извън кръвно отмъщение... Той само дето не простена. Какъв ли е животът в тези семейства? Как ли се събуждат сутрин и как заспиват вечер? На него това му се струваше някак невероятно и толкова странно, може би като живота на птиците. И въпреки всичко имаше такива домове. В края на краищата такъв е бил и техният дом преди около седемдесет години, до онази мрачна нощ в късната есен, когато на портите им почукал някакъв човек.

Гьорг бе чул от баща си, а той от своя баща за историята на тяхната вражда с рода на Крюекюките. Това беше една най-обикновена история с по двадесет и два гроба от двете страни, всичко четиридесет и четири гроба; с по няколко изречени преди смъртта думи, а в повечето случаи и без думи — край само с един стон, с тежка предсмъртна въздишка, сред която не може да се изрече и последната заръка; само с три песни на гъдулар, едната от които заглъхнала по-късно, с гроба на жена, убита по погрешка, за чиято кръв бе заплатена глоба, както го изискват правилата; със затварянето един след друг на мъжете от двата рода в изгнаническите кули на домовете им; с едно усилие за помирение, което в последния миг се бе провалило; с едно убийство на сватба; с даването на малка и голяма беса; с погребалните трапези; с вика: „Еди-кой си от Беришите стреля срещу еди-кого си от Крюекюките“ или обратно; със запалените край селото огньове; с вика на глашатаите на смъртта от къща на къща и така подред до следобеда на седемнадесети март, когато дойде и редът на Гьорг да се хване на гибелното хоро.

И всичко това бе започнало преди седемдесет години, през онази студена октомврийска нощ, когато на вратата на дома им почукал непознат човек. Какъв е бил този човек? — бе попитал малкият Гьорг, когато за пръв път чу историята. Този въпрос беше задавал много пъти, и като дете и по-късно, но никой не можа да му отговори, защото нито един от близките му никога не научи кой е бил този човек. Дори и сега Гьорг понякога се съмняваше дали изобщо на портите им бе почукал някой. По-скоро би повярвал, че е почукал призрак, самата съдба, отколкото непознат странник.

След почукването човекът заговорил иззад портите и поискал подслон да пренощува. Стопанинът на къщата, дядото на Гьорг, отворил вратата и въвел непознатия. Посрещнали го според обичая, нагостили го, постлали му да легне и рано на другата сутрин, както си му е редът, един от семейството — малкият брат на дядо му, изпроводил непознатия гост до края на селото. Там, след като се разделили, той чул изстрел и видял как непознатият се повалил мъртъв на земята. Бил убит точно на границата на землището. Според канона, ако гостът, когото изпращаш, бъде убит пред очите ти, на тебе се пада да отмъстиш за пролятата кръв. Ако вече си го изпратил, обърнал си се гърбом и в този миг убият госта, тогава си освободен от кръвно отмъщение. Изпращачът бил вече с гръб, когато убили непознатия гост, значи пролятата кръв не го задължавала, но никой не видял това. Било рано сутринта и наоколо нямало жив човек, за да потвърди, че в мига, когато гостът бил убит, изпращачът е бил с гръб към него. Въпреки това можело да се повярва и на думите на изпращача, защото канонът допуска подобно нещо, стига той да каже, че се е разделил с госта и е бил гърбом в мига на убийството, но при такива случаи се взема предвид посоката, в която е паднал трупът на убития. Незабавно свиканата комисия за уточняване дали отмъщението за непознатия пътник тежи, или не върху дома на Беришите изяснила с подробности всичко и стигнала до извода, че пролятата кръв задължава Беришите. Непознатият бил паднал ничком, но с лице към селото, а според канона домът, който му е дал хляб и подслон, е длъжен да запази и живота на непознатия, докато напусне землището на селото, следователно Беришите трябвало да отмъстят за пролятата кръв.

Мъжете от семейството на Беришите се върнали мълчаливи от мястото, където комисията часове наред доказвала край трупа вината им, а жените още от прозорците разбрали всичко. Прежълтели като восък, те чули кратките думи на мъжете и още повече пребледнели, но от устата им не се изтръгнало нито едно проклетие срещу пренощувалия непознат странник, който довел смъртта в дома им, защото според канона гостът е свято нещо, а къщата на планинеца, преди да е на близките му, принадлежи на бога и на госта.

В същия октомврийски ден се разбрало кой е стрелял срещу непознатия пътник. Кръвният отмъстител бил един младеж от семейството на Крюекюките, който отдавна дебнел жертвата си, за да я убие, тъй като този човек го бил обидил кой знае в кое кафене пред очите на някаква също непозната жена.

И така през онзи октомврийски ден Беришите замръкнали в кръвна вражда с Крюекюките. Родът на Гьорг, дотогава спокоен, най-сетне бил въввлечен в мощния механизъм на кръвното отмъщение. Четиридесет и четири гроба досега и кой знае още колко занапред и всичко това само заради едно безобидно потрепване на вратата в онази есенна нощ.

Много пъти в часове на уединение, когато мислите му течаха по-волно, Гьорг се бе опитвал да си представи как би изглеждал животът на техния род, ако онзи закъснял пътник не бе почукал в дома им, а малко по-нататък, на портата на съседите. Тогава, ех, тогава (и в такива мигове легендите му се струваха съвсем естествени) от тези четиридесет и четири гроба щяха да се отместят тежките плочи и да се вдигнат четиридесет и четирима мъртъвци, да отърсат калта от лицата си и отново да се върнат сред живите, а заедно с тях да дойдат и неродените им деца, след това и техните рожби и така подред и всичко би изглеждало съвсем иначе, съвсем иначе. И навярно така щеше да бъде, ако непознатият не бе спрял точно пред тяхната порта, а малко по-нататък. Малко по-нататък... Но той бе почукал точно на нея и това никой не можеше да предотврати, така както никой не можеше да промени посоката, в която е паднал трупът на жертвата след убийството, както не можеха да се изменят и точките на древния канон. Ако го нямаше това почукване, всичко щеше да бъде толкова различно, че той понякога се страхуваше да мисли за него, като се утешаваше, че навярно точно така е трябвало да стане, че животът извън кръговрата на кръвното отмъщение може би щеше да е по-спокоен, но в замяна на това пък още по-еднообразен и безсмислен. Той се мъчеше да си припомни семейства, които бяха извън кръвното отмъщение, но и в тях не откриваше никакви особени признаци на щастие. Дори му се струваше, че отдръпнали се настрани от тази угроза, те, кажи-речи, не познаваха истинската цена на живота и живееха много по-зле. А в домовете, където бе влязло кръвното отмъщение, дните и годишните времена течаха по съвсем друг начин, хората постоянно бяха като в треска и изглеждаха някак по-красиви, а и девойките по-често обикваха мъже от такива семейства. Ето и онези две монахини, дете преди малко минаха край него, щом видяха черната лента, пришита на десния му ръкав, която показваше, че или предстои да отмъсти, или е обречен — ще причини някому смърт, или го дебне смъртта, изведнъж го изгледаха някак особено. Но това не беше най-важното. Главното бе какво ставаше с него. Онова, което бушуваше в душата му, бе едновременно и красиво, и страшно. Дори и самият той не можеше определено да каже какво чувствуваше... Струваше му се, като че ли сърцето му е изскочило от гърдите и се е проснало нашир и надлъж и така проснато, лесно се нараняваше от всяко нещо, радваше се и се огорчаваше от съвсем незначителни неща, обиждаше се, изпитваше болка или бе щастливо, засягаше се от дребни и големи неща, сякаш бе пеперуда, лист, снежинка или отвратителен дъжд, като този днешния. Всичко падаше право върху него, отгоре му се сгромолясваха цели небеса и то издържаше, дори можеше да издържи и още по-тежки неща.

Вече няколко часа вървеше, без да спира, и му се струваше, че не чувства умора, освен едно изтръпване в коленете. Продължаваше да ръми, но капките падаха по-нарядко, сякаш някой бе отсякъл корените на облаците. Гьорг бе сигурен, че отдавна е задминал техния край и сега върви в друга област. Гледката бе почти същата: планини, които се издигаха и надничаха една зад друга през рамо със студено любопитство, и никакви безмълвни села. Насреща му се зададе малка трупa планинци и той ги попита далеч ли е крепостта Ороши и този ли е пътят за там. Те му отвърнаха, че това е пътят и ако иска да стигне преди да мръкне,

трябва да побърза. Докато му отговаряха, поглеждаха крадешком черната лента на ръкава му и, изглежда, тя стана причина да му повторят, че трябва да побърза.

Ще побързам, ще побързам — си каза Гьорг с известно безпокойство. Не се тревожете, ще успее да платя данъка, преди да мръкне. Несъзнателно — дали от внезапната тревога, която го обхвана, или просто за да изпълни съвета на непознатите пътници — той наистина ускори крачки.

Сега вървеше съвсем сам из пътя по една тясна падина, изпълнена със следи от някогашни потоци, които, кой знае защо, и от един такъв дъждовен ден не бяха се съживили. Всичко наоколо бе пусто и изоставено. Стори му се, че чува тътнеж на далечна гръмотевица и повдигна глава. Един самолет летеше бавно сред облаците. Съвсем прехласнат, той проследи за известно време с очи гюлета му. Беше чувал, че над съседната област веднъж седмично преминавал пътнически самолет, който свързвал Тирана с някаква чужда държава нататък в Европа, но той никога досега не беше го виждал.

Когато самолетът се изгуби сред облаците, Гьорг усети болка във врата и едва тогава разбра, че дълго бе гледал нагоре. Самолетът остави след себе си такава празнота в душата му, че той несъзнателно въздъхна. Изведнъж почувствува глад. Потърси с поглед някой пън или камък наоколо, за да седне и хапне от хляба и изварата, които бе взел със себе си за из пътя, но и от двете страни се простираха само плата със следи от пресъхнали потоци и нищо друго. Ще повървя още малко — си каза.

След около половин час още отдалеч забеляза покрива на някакъв хан. Измина почти тичешком пътя до портите му, спря за миг на прага, после влезе. Беше най-обикновен хан, като всички останали планински ханове — с много стръмен покрив, за да се свлича снегът, с едно голямо общо помещение, в което миришеше на слама, и без какъвто и да било надпис на вратата. В единия край имаше дълга дъбова маса, покрита е овъглени следи, и дървени столове, на които седяха неколцина пътника. Пред двама от тях имаше по една паница бобена чорба, от която бързо сърбаха. Друг бе подпрял с ръце глава и разсеяно гледаше обгорелите следи по масата.

Докато седеше на един от свободните столове, Гьорг усети, че цевта на пушката му докосна пода и той свали оръжието от рамото си. Сложи пушката между коленете си и с едно рязко движение отметна от главата си мократа качулка на гуната. Зад гърба си почувствува присъствието и на други хора и едва тогава забеляза, че от двете страни на стълбите, които водеха към горните стаи на хана, бяха насядали върху черни кожи или на вълнените си торби и неколцина планинци. Някои от тях, подпрели гръб на стената, ядяха царевичник с извара. Гьорг понечи да стане от масата и да извади като другите от торбата си хляба и изварата, но в този миг миризмата на бобената чорба така го по-дразни, че той изпита неутолимо желание да изсърба една паница. Баща му бе дал един грош да има за всеки случай и Гьорг се чудеше дали да го похарчи, или да го върне. В това време ханджията, когото Гьорг дотогава не бе забелязал, застана напреде му, сякаш, изскочи изпод земята.

— За крепостта Ороши ли? — попита го той. — Откъде идеш?

— От Брезфтохт.

— Е, тогава сигурно си гладен. Искаш ли нещо?

Ханджията бе слаб човек с вече разкривено тяло, но явно голяма лисица — помисли си за него Гьорг, понеже докато го питаше: „Искаш ли нещо“, вместо да го гледа в очите, запаше черната лента на ръкава му, сякаш искаше да каже: „Ти, дете си тръгнал да платиш петстотин гроша за извършеното убийство, чудо голямо, че ще похарчиш няколко гроша в моя хан.“

— Искаш ли нещо? — попита отново ханджията, като най-сетне отмести очи от ръкава на Гьорг, но не го погледна в лицето, а загледа някъде встрани.

— Една паница фасул — отвърна Гьорг. — Колко струва? Хляб си нося.

Гьорг почувствува, че се изчервява, но бе принуден да попита. За нищо на света не би пипнал от парите за кръвния данък.

— Четвърт грош.

Гьорг облекчено въздъхна. Ханджията тръгна и след малко се върна с паница боб. Докато я поставяше на масата, Гьорг забеляза, че той е кривоглед. За да забрави всичко, наведе се над паницата и бързо започна да яде.

— Искаш ли едно кафе? — попита го ханджията, когато дойде да прибере празната паница.

Гьорг го погледна като обезумял. Очите му сякаш, казаха: „Не ме погубвай, ханджийо. Аз наистина имам кесия с петстотин гроша, но по-скоро бих дал главата си (о, господи — си каза той — та моята глава точно, толкова ще струва след... тридесет дни, дори не след тридесет, а след двадесет и осем дни), отколкото да взема грош от кесията за крепостта Ороши.“

Ханджията, като да бе прочел мислите му, добави:

— Съвсем евтино е, десет пари.

Гьорг с известно отегчение кимна, в знак на съгласие. Ханджията, като запатри сред столовете и масата, къде нещо прибираше, къде оставяше, отново изчезна, за да се появи накрая с филджана кафе.

Гьорг още сърбаше кафето, когато в хана влезе малка група мъже. От оживлението, което предизвика появяването им, по начина, по който хората извърнаха глави, и по посрещането от къпоавия ханджия той разбра, че новодошлите ще да са познати в този край. Единият от тях, който вървеше в средата, беше прекомерно нисък, със студено бяло лице. След него крачеше друг, облечен по градски, но доста чудновато — с карирано сако и натикани в ботушите панталони. Лицето на третия бе със заоблени черти и някак влажни очи. Веднага се долови, че вниманието на всички се насочи към ниския мъж.

Али Бинаку, Али Бинаку — чу Гьорг да шепнат наоколо. Той изблещи очи, сякаш не можеше да повярва, че се намира в един и същи хан с прочутия тълкувател на канона, чието име бе чувал още като малък.

Ханджията запатри и поведе малката група към съседната стая, изглежда, предназначена за най-знатни гости.

Ниският човек отправи едва чуто поздрав към всички и без да извърща глава ни вляво, ни вдясно, последва ханджията. Веднага се почувствува, че той знаеше славата си, но за учудване не проявяваше никакво високомерие, нещо обикновено, особено за ниските хора, когато се прославят, а напротив, в неговите движения, по лицето му и особено в очите се четеше лека умора.

Новодошлите минаха в съседната стая, но наоколо продължаваха да шушукат за тях. Гьорг бе привършил с кафето и макар да знаеше, че времето му е скъпо, искаше му се да постои и да чуе онова, което се говореше. За какво ли ще да е дошъл Али Бинаку? Сигурно в помощ на някой заплетен въпрос. Всъщност той цял живот с тази работа се бе занимавал. Викаха го от една област в друга и от байрак на байрак, за да каже своето мнение, когато е трудно нещо да се отсъди или съветът на старейшините е на различно становище при тълкуването на канона. Сред стотиците тълкуватели по тези безкрайни планински плата я имаше, я нямаше десетина-дванадесетина известни като Али Бинаку. Така, че той никъде не се появяваше без причина. Разправяха, че този път дошъл във връзка с уточняването на межди, което щяло да стане тези дни, може би още утре в съседния байрак. Ами онзи другият с навлажнелите очи, кой е? Наистина той пък какъв е? Казват, че бил лекар и Али Бинаку често го вземал със себе си, особено когато ставало дума за изброяване на нанесени рани, за които също се заплаща данък. Но ако е така, тогава Али Бинаку не е дошъл за подялба на земи, а за нещо друго, защото лекарят няма никаква работа при уточняване на межди. Навярно погрешно е разбрал причината, поради която го викат. Други разправяха, че пристигнал за някакъв твърде заплетен случай, който възникнал тези дни в областта отвъд платото. По време на някаква разправа, дето гърмели и пушки, била убита жена, която случайно се оказала там. Жената била бременна с мъжка рожба, както се установило, когато отворили корема ѝ. Изглежда, на старейшините от селото е било трудно да решат кой трябва да отмъсти за пролятата кръв на нероденото. Навярно Али Бинаку е дошъл именно това да определи.

Ами онзи другият, дето се е облякъл като палячо, той пък какъв е? — питаха останалите. И винаги се намираше някой да даде точен отговор. Той е някакъв служител, който се занимава с измерването на земите, дори и името му е толкова заплетено, някакво дяволско име — ни ковач, ни мелничар, ни касиер, но имаше нещо с думата „метър“, разбирате ли, някакво шантаво име, дето не можеш да го изговориш, без да те хване страх, че ще ти се изкриви устата, гео, гео, ге... Ха, сетих се: _геометър_.

Тогава работата е за подялба на земя, след като е дошъл този геометър, както го нарече ти.

Гьорг имаше желание още да послуша разговорите, особено сега, когато предчувствуваше, че в хана ще се разкажат и други истории, но ако се забавеше още малко, имаше опасност да не стигне до довечера в крепостта. Изведнъж стана, за да не се колебае повече, плати за фасула и кафето и понечи да излезе, но в последния миг се сети да попита пак за пътя.

— Ще вървиш право по широкия друм — му каза ханджията, — после, като стигнеш до Сватовските гробове, там, където пътят се разделя на две, да внимаваши и да тръгнеш по онзи, който се пада от дясната ти страна, а не от лявата. Разбра ли, от дясната ти страна.

Когато Гьорг се озова навън, дъждовните капки бяха почти оредели, но беше влажно. Денят продължаваше да е все така намръщен, както от сутринта, и приличаше на онези жени,

на които е трудно да определиш възрастта, та не можеше да се разбере колко е часът.

Гьорг вървеше, като се мъчеше да не мисли за нищо. Пътят минаваше през една сива песъчливо-чакълеста местност. Когато погледът му зърна няколко полуслегнали се гробове встрани, той си каза: това ще да са Сватовските гробове. Но пътят все още не се разделяше на две и Гьорг разбра, че Сватовските гробове ще да са по-нататък. И наистина така беше. След четвърт час те се появиха край пътя също така слегнати ката първите, но още по-печални и целите покрити с плесен. Минавайки край тях, той бе готов да повярва, че сватбарският керван, който срещна сутринта, не бе направил нищо друго, освен един кръг, за да дойде и се пъкне в тези гробове, като да бяха негово постоянно убежище.

Той пое по десния път, както го бе посъветвал ханджията, и едва се въздържа да не извърне глава да погледне още веднъж старите гробове. Известно време вървя без да мисли за нищо, завладян от странното чувство за някакво сходство между него и планинските възвишения, около които бавно кръжеше мъглата. И сам не разбра колко път измина така, вгълбен, с това усещане. Той би желал това чувство никога да не го напусне, но пред него се изпречи нещо, което бързо го откъсна от планините и мъглата. Бяха развалините на някаква къща.

Докато минаваше край тях, крадешком погледна купчината камъни, чиито следи от обгоряло отдавна бяха заличени от дъжда и вятъра, оставили на повърхността им само болезнена сивота, която сякаш по-лесно можеше да изтръгне от гърдите на минувача стон на отдавна насъбрала се мъка.

Гьорг повървя още малко, без да откъсва очи от развалините, и изведнъж с един скок прекрачи плитката канавка и се озова пред купчината камъни. Спря за миг неподвижен край тях, после като човек, изправен пред нечий труп, за който иска да разбере от каква рана или оръжие е намерил смъртта си убитият, той направи няколко крачки и отиде до единия от ъглите на къщата. Наведе се, отстрани с крак няколко камъка, после обиколи поред останалите ъгли и когато видя, че камъните от основите бяха извадени и от четирите ъгли, разбра, че се намира пред развалините на дом, който е потъпкал дадената беса. Беше чувал, че така се изважда по един камък от четирите ъгли на основите, след изгарянето на домовете, които според канона са извършили най-голямото престъпление — потъпкване дадената на приятел беса.

Гьорг си спомни, че преди години и в тяхното село се бе случило да накажат за потъпкване на беса. Убиецът бе насечен пред всички наред селото, без право на отмъщение. Домът, в който гостът намерил смъртта си, независимо че семейството нямаше вина, бе изгорен. Стопанинът сам водеше хората при разрушаването на къщата с главня и брадва, като викаше и проклинаше според обичая: „Отмъщавам за злото на селото и за байрака.“ След него с главни и брадви в ръце се изнизваше цялото село. После на стопанина на този дом години наред всичко му се подаваше с лявата ръка, провряна под коляното, за да му се напомня, че трябва да заплати за смъртта на госта. Знаеше се според канона, че за баща, брат, дори за убито дете можеше да му се прости, но за убит в дома му гост никога.

Какво ли ще да са извършили в тази къща — помисли той, като подритна два-три камъка, които глухо изтрополиха. Огледа се наоколо да види останалите къщи от селото, но не забеляза нищо, освен друга развалина на около двадесетина крачки. Това пък какво е? — си каза, той. Спусна се към развалината, обиколи ъглите и откри същото нещо. И от четирите ъгли бе изваден по един камък от основите. Възможно ли е цяло село да е потъпкало дадената беса?

Когато огледа и третата развалина, се убеди, че е точно така. Нещо беше чувал преди години, че цяло едно село в някакъв далечен край потъпкало бесата и било наказано от байрака. Бил убит посредник при разправия за межди между две села. Убитият гост бил поискан чрез байрака на неговия край и понеже селото не отмъстило за кръвта му, взело се решение то да бъде унищожено.

С леки стъпки Гьорг дълго снова като сянка от развалина на развалина. Кой ли ще да е бил този човек, чиято смърт е станала причина за погубването на цяло село? Смълчаните развалини пораждаха болка. Някаква птица, за която Гьорг знаеше, че писука само нощем, сякаш подвикна „хей“, „хей“. Той се опомни, сети се, че закъснява и няма да стигне до крепостта и потърси с очи широкия друм. Птицата се обади още веднъж някъде отдалеч, когато топ пак се питаеше кой ли ще да е бил този човек, чиято беса са потъпкали в това злочесто село. Птицата, като че ли да му отговори, отново се обади и на него му се стори, че произнесе името му: „Гьорг“, „Гьорг“. Той се засмя на себе си: „Я стига с тия глупости“, и се запъти към широкия друм.

След малко, когато отново бе на път, за да се освободи от потискащото го чувство, което остави у него сринатото село, той се помъчи да си припомни някои по-леки наказания от канона. Убийство на тост в даден дом не се случваше често, затова и рядко се изгаряха къщи, а още по-рядко се заличаваха цели села. Той си спомни, че при по-леки провинения се прилагаше изгонване на цялото семейство от територията на байрака.

Гьорг почувствува как, докато изреждаше наказанията от канона, несъзнателно ускоряваше и крачките си, сякаш по този начин щеше да се избави от тях. Наказанията бяха многобройни: отстраняване или отлъчване, както се наричаше в канона, когато човек се отстранява за цял живот от всички (отлъчва се до смъртта си, без право да ходи на сватби или да иска нещо в заем); оставяне на земите му пустеещи, придружено с изсичане на дърветата в градината му; забрана да се храни заедно със семейството си; отменяне правото да носи оръжие на рамо или на пояс за една, две седмици или по-дълго; завързване и затваряне в дома му; изключване на стопанина или стопанката на къщата като член на семейството.

Гьорг дълго бе душевно изтезаван, особено от наказанията, предвиждани в семейна среда. Това се случи по времето, когато дойде неговият ред да отмъсти за кръвта на убития си брат.

Още не можеше да забрави онази мразовита януарска утрин, когато баща му го повика в гостната стая на горния кат, за да разговаря с него на четири очи. Беше необикновено светло утро, небето и падналият сняг заслепяваха очите, всичко бе толкова прозрачно и блестящо, че му се струваше, като че ли целият свят може да се подхлъзне и да се разбие на милиони парчета от това кристално безумство. И в това утро бащата напомни на Гьорг за задължението му. Той стоеше край прозореца и слушаше баща си, който говореше за проливането на кръвта. И изведнъж пред погледа на Гьорг всичко наоколо се изпълни с червени петна. Те аленееха върху белия сняг, прерастваха в локви и се разпростираха навсякъде. После разбра, че този червен цвят само му се привиждаше. Слушаше баща си с наведена глава, без да му отговори. Но през следващите дни за пръв път на Гьорг несъзнателно му минаха през ум всички наказания, които колебаещият се човек можеше да понесе от семейството си. Не смееше да признае дори пред себе си, че няма никакво намерение да: убива когото и да било. Омразата, дето баща му се помъчи да разпали в гърдите му срещу Крюеюките в онази януарска утрин, като че ли изведнъж се стопи в сиянието на деня. Тогава Гьорг не разбра, че една от причините да не

пламне у нето омраза беше тази, че и душата на баща му, който подклаждаше ненавист към кръвния им враг, бе леденостудена. Изглежда, полека-лека, през дългите години на кръвното отмъщение, омразата отдавна се беше стопила, а може би и никога не бе съществувала. Баща му говореше, а Гьорг почти е ужасяващ страх чувствуваше, че не бе способен да ненавижда бъдещата жертва. И когато през следващите дни мисълта му отскачаше от едно на друго и пак се връщаше на редицата наказания, които раздвоеният можеше да понесе от близките си, той започваше да осъзнава, че в себе си се подготвя да не пролива кръв. Взе да се убеждава, че е безсмислено да си блъска главата с наказанията в семейството, тъй като и той, както всички останали, твърде добре знаеше, че за неизпълнено кръвно отмъщение имаше и други, много по-тежки наказания.

При повторния им разговор по въпроса за отмъщението тонът на баща му беше по-суров. И денят бе съвсем друг — навъсен, но без дъжд, дори и без мъгла, а да не говорим за светкавици, които биха били лукс за такова безизразно небе. Гьорг се мъчеше да избегне погледа на баща си, но накрая очите му като в капан, от който не можеше да се избави, срещнаха неговите.

— Погледни ризата — каза баща му, посочвайки с глава окачената на отсрещната стена риза.

Гьорг извърна очи нататък. Стори му се, че вратните му жили изскърцаха, сякаш бяха хванали ръжда.

— Кървавите петна по ризата пожълтяват — продължи баща му. — Мъртвият иска разплата.

Засъхналата по ризата кръв наистина бе пожълтяла. Дори петната имаха ръждив цвят, какъвто придобива чучурът на отдавна пресъхнала чешма.

— Ти много закъсня, Гьорг — каза баща му. — Нашата чест и особено твоята...

Два пръста чест наред челото ни е дал всемогъщият бог. Стотици пъти бе повтарял Гьорг наум през следващите седмици тези думи от канона, които баща му изрече през онзи ден. Ако искаш, изтрий позора от лицето си, ако искаш, още повече го очерни. Твоя воля е да запазиш мъжеството си, твоя воля — да го опетниш.

Наистина ли съм свободен да решавам? — питаше се той по-късно, когато се изкачваше в стаята на горния кат, за да размисля. Наказанията, които баща му можеше да му наложи според канона за различните вина, бяха нищо в сравнение с опасността да загуби честта си.

Два пръста чест наред челото... И Гьорг докосваше с ръка челото си, сякаш да намери точно мястото, където можеше да бъде честта. А защо именно тук? — се питаше. Това бе израз, който се предаваше от, уста на уста, но никога не се изговаряше докрай. Сега той беше разкрил най-сетне истинския му смисъл. Честта стоеше наред челото, точно в средата, защото това бе мястото, където твоят куршум можеше да улучи главата на другия или нечий куршум твоето чело. Хубава пушка е стреляла — казваха старите, щом някой понижише кръвния си враг точно в челото или в главата. А когато куршумът улучеше стомаха или хълбоците, да не говорим за гърба, тогава казваха: ама че калпава пушка е стреляла.

Колчем се качеше горе, за да види ризата на Мъхил, струваше му се, че челото му пламва. Следите от кръвта по тъканта на платното все повече променяха цвета си. Ще се

затопли времето и те съвсем ще пожълтеят — мислеше Гьорг. Тогава можеше да започнат да му подават кафето с провряна под коляното ръка, което според канона ще рече, че за близките си той е вече мъртъв.

Всички пътища за него бяха затворени. Нито изтърпяването на наказанията, нито каквито и да било други жертви можеха да го избавят. Кафето, подавано изпод коляното, което ужасяваше Гьорг повече от всичко друго, го очакваше занапред. Вратите на всички къщи бяха затворени за него, освен една. „За опозорения има само една отворена врата, тази към канона“ — се казваше в него. Единствената отворена за Гьорг врата бе убиването на някой от рода на Крюекюките. И така миналата година през пролетта той реши да отиде и да •чака в засада.

Изведнъж цялата къща се оживи, сякаш музика замени предишната ѝ смълчаност. И зидът около дома му като че ли бодро надигна глава.

Гьорг още тогава би изпълнил кръвното отмъщение и сега щеше да е спокоен, затворен като обречен в кулата на дома им, или още по-спокоен в земята, убит от кръвния си враг, ако не беше се случило нещо непредвидено. Неочаквано пристигна една тяхна леля, омъжена в някакъв далечен край. Разтревожена и загрижена, тя бе прехвърлила седем или осем планини и минала почти през още толкова различни краища, за да дойде и попречи да се пролива кръв. Гьорг е последният мъж от семейството след бащата — каза тя. — Ето, ще убият и него, после ще умре и още един от Крюекюките и след това ще дойде редът на бащата, и родът на Беришите ще се заличи. Не правете тази глупост — умоляваше тя семейството, — недейте отсича дървото на рода. Поискайте потушаване на кръвната вражда.

Отначало не искаха и да чуят, след това, докато тя ги убеждаваше, мълчаха и накрая се стигна до онова раздвоение, когато нито се съгласяваха с нея, нито пък ѝ противоречаха. Просто бяха уморени от всичко. А лелята не отстъпваше. Дни и нощи наред, като гостуваше ту в една, ту в друга къща у братовчеди и роднини, накрая постигна своето — след седемдесет години убийства и жалейки Беришите решиха да поискат от Крюекюките потушаване на кръвната вражда.

Искането за преустановяване на кръвното отмъщение, нещо толкова рядко за планинците, вдигна голям шум не само в селото, а и в целия край. Взеха се всички мерки това да стане според изискванията на канона. Посредниците за прекратяване на кръвната вражда, заедно с неколцина приятели на Беришите, които в такива случаи се наричат „кръвни помирители“, отидоха в дома на Крюекюките, за да хапнат от хляба на „кръвното помирение“. Според обичая те седнаха на софрата и обядваха заедно с онзи, който бе убил Мъхил на Беришите, като определиха цената, която Крюекюките трябваше да заплатят за пролятата кръв. След това оставаше само бащата на Гьорг, стопанинът на дома с наскоро пролята кръв, с брадва и длето да издълбае кръст на портите на Крюекюките, след което стопаните от двете враждуващи къщи да всмукнат по капка кръв от пръста си и да обявят помирението за цял живот. Но този толкова очакван миг никога не настъпи, тъй като един от старите чичовци на Беришите стана причина всичко да се развали. Това се случи, когато след завършване на обедата присъстващите според обичая станаха и започнаха да влизат от стая в стая, да тропат с крака по пода, за да покажат, че сянката на кръвната вражда е пропъдена от всички ъгли на къщата. Тогава старият чичо на Гьорг неочаквано извика: „Не!“ Той беше кротък старец, който никога не бе повишавал глас в рода си, и от всеки друг, но най-малко от него очакваха подобно нещо. Всички застинаха по местата си, сведоха очи, а вратовете им и повдигнатите, за да ударят по-силно по пода, нозе безшумно се отпуснаха. „Не!“ — повтори отново старият чичо. Тогава

свещеникът, като главен посредник на помирението, направи знак с ръка: „Кръвната вражда продължава“ — рече той.

Гьорг, който през цялото време стоеше незабележим настрана, отново стана център на внимание. Заедно с тревогата, от която временно се бе избавил, изпита и някакво доволство. Изглежда, му стана приятно, че отново си възвърна вниманието на окръжаващите го. Струваше му се, че сега не е в състояние да проумее дали е по-добър спокойният живот извън механизма на кръвното отмъщение, живот, забулен с воала на забравата, или другият, застрашен от проблясването на изстрела, в който открай докрай преминаваше една трепкаща светла ивица. Той бе вкусил и от двата и ако сега го попитаха кой от тях би избрал, Гьорг сигурно щеше да се подвоуми. Може би трябваша години, за да привикне със спокойния живот, така както бяха навярно необходим и много години, за да се научи човек да понася загубата. Механизмът на кръвното отмъщение бе такъв, че и когато привидно те изхвърлеше, дълго време продължаваше да те държи вътрешно обвързан.

През дните след проваляне на помирението, когато в пустата му душа отново надвиснаха облаците на опасността, Гьорг на няколко пъти си бе задавал въпроса: „Дали наистина беше добре, или стана още по-лошо от тези усилия за помирение?“ И не можеше да си отговори. Беше по-добре, защото това му даде още една година свободен живот, но, от друга страна, и по-лошо, тъй като сега трябваше отново да свиква с този живот, от който бе отвикнал, с мисълта, че трябва да убива някого. В най-скоро време той трябваше да „вдигне ръка“, както се казваше в канона за онези, чийто ред бе да убият. Тези, които вдигаха ръка, бяха нещо като избраници в рода, на които се падаше честта да убият, но същевременно и първи след това ставаха жертва на кръвното отмъщение. Когато на враждебния род му идваше редът да си отмъсти за пролятата кръв, той жадуваше да убие именно онзи, който бе вдигнал ръка. Само в случаи, когато това не бе възможно, на негово място се убиваше друг мъж от рода. В продължение на седемдесетгодишната си вражда с Крюекюките родът на Беришите бе дал двадесет и двама такива избраници, които по-късно бе покосил куршум. Тези „отмъстител“ бяха цветът на един род, негов гръбнак и незаличима памет. Много неща от живота на рода се забравяха, хора и събития се покриваха с прах, само вдигналите ръка за продължение на кръвното отмъщение, като малки неугасващи пламъчета върху могилите на рода, никога не се забравяха.

Лятото дойде и отмина, кратко като никой друг път. Беришите бързаха да привършат с полските работи, така че след предстоящото кръвно отмъщение да могат да се затворят в дома си. Гьорг бе тъжен, но примирен. Душевното му състояние беше като на бъдещ младоженец.

В края на есента най-сетне той стреля срещу Зеф на Крюекюките, но не можа да го убие, а само го рани в челюстта. Дойдоха лечители, които се занимаваха с определяне на глобата, която трябваше да се заплати според канона при раняване на кръвния враг, и понеже бе ранена главата, оцениха глобата на три кесии грошове или половин кръвно отмъщение. Това означаваше, че Беришите могат да изберат едно от двете — или да заплатят глобата, или да признаят раняването за половин кръвно отмъщение. При втория случай, ако Беришите не заплатят глобата, а причислят раняването към кръвното отмъщение, те нямаха право повече да убиват човек от Крюекюките, тъй като с това се погасяваше половината кръвна вражда. Имаха право само да ранят някой друг от рода.

Естествено, че Беришите не се съгласиха да приемат раняването за половин кръвно отмъщение. Въпреки че глобата бе голяма, те отделиха част от спестяванията си и я платиха, така че кръвното отмъщение си остана ненакърнено.

През цялото време на тази история с глобата за раняването очите на бащата бяха непрекъснато като насълзени, пълни с презрение, гняв и огорчение. Тези очи казваха на Гьорг: „Не стига, че проточи толкова дълго кръвното отмъщение, а сега разори и дома ни.“

Гьорг в себе си чувствуваше, че всичко това стана поради предишната му нерешителност, която в последната секунда накара ръката му да трепне и погрешно да се прицели. Всъщност той и по-късно не бе в състояние да си обясни дали наистина ръката му трепна, когато се прицели, или сам сведе мерника от челото на жертвата към долната част на лицето.

След случая за него настъпи един период на вцепенение. Струваше му се, като че ли животът бе спрял на едно място. Раненият от Гьорг дълго се залежа. Разправяха, че куршумът бил строшил челюстта му, че раната му се подлютила. Зимата бе дълга и отегчителна, както никога досега. Върху спокойно натрупалия сняг (старите казваха, че отдавна не помнят да е паднал такъв равномерен сняг, който никъде да не образува ни една лавина) свистеше ниско също такъв неизменен като снега вятър. Зеф на Крюекюките, единствената цел в живота на Гьорг, продължаваше да боледува, така че Гьорг се чувствуваше като човек без каквато и да било работа, който само безцелно се размотава нагоре-надолу.

Наистина зимата сякаш нямаше край. И точно когато казаха, че раненият оздравявал, Гьорг се разболя. Би изтърпял със стиснати зъби всякаква болест, само да не се просне на легло, преди да е изпълнил кръвното отмъщение. Прежълтял като восък, той изкара няколко дни на крак, след което падна. Близо два месеца не можа да се вдигне от постелята, точно когато Зеф на Крюекюките, възползувайки се от болестта му, започна свободно да ходи из село. От леглото в стаята на горния кат Гьорг виждаше през прозорчето само част от гледката навън и почти за нищо не мислеше. Беше съвсем зашеметен от продължителното боледуване. Отвъд прозорчето се простираше побелелият от сняг свят, с който освен да убие едного, вече нищо друго не го свързваше. Отдавна бе станал чужд, дори и излишен за този свят и ако все още го очакваха да се появи навън, то беше единствено за да изпълни кръвното отмъщение.

Часове наред той съзерцаваше покритата със сняг земя с известно пренебрежение, сякаш искаше да каже: „Ще дойда, скоро ще дойда да пролея онази локва кръв.“ Но не се задържаше дълго на тази мисъл, тъй като имаше мигове, в които му се струваше, че вече вижда малкото червено петно сред белоснежната повърхност.

През първите дни на март Гьорг се почувствува по-добре и на втората седмица стана. Краката му все още се олюляваха, когато излезе навън. Никой не предполагаше, че още зашеметен от болестта, с бяло като платно лице, той ще се запъти към пусията. Навярно и поради тази причина Зеф Крюекюки, смятайки кръвния си враг още за болен, изведнъж попадна в засада.

Дъждовните капки от време на време така оредяваха, че ти се струваше, като че ли дъждът ще спре, но точно тогава започваше отново да пръска по-силно. Трябваше да е още следобед, но Гьорг вече усещаше краката си изтърпнали. Беше същият сив ден като сутринта,

само местността бе друга. Той разбра това по облеклото на планинците, които срещаше. Селата все повече се отдръпваха от главния път. Тук-таме в далечината едва се различаваха бледите отблясъци на някоя медна църковна камбана. След това километри наред наоколо бе пак пусто.

Насреща му все по-нарядко се задаваха минувачи. Гьорг отново попита за крепостта Ороши и веднъж му казаха, че е наблизо, докато по-нататък му отвърнаха, че тя е още твърде далеч. Но и двата пъти минувачите му посочиха с ръка една и съща посока, накъдето не се виждаше друго, освен мъгла.

На Гьорг му се струваше, че се свечерява, но това беше привидно. Продължаваше все същият безкраен следобед, в който селата се отдалечаваха от пътя, сякаш искаха завинаги да се скрият и от него, и от целия свят. Той отново попита за крепостта и му казаха, че вече е съвсем наблизо. Дори последният минувач му посочи с ръка малко по-нататък, където трябваше да бъде крепостта.

— Ще стигна ли до довечера? — попита Гьорг.

— Кълна се, че точно привечер ще пристигнеш — отвърна планинецът.

Гьорг продължи нататък. Чувствуваше се капнал и ту му се струваше, че вечерта се бави, отдалечавайки по този начин крепостта, ту пък обратното, че разстоянието до крепостта бе това, което държеше в неизвестност вечерта и не й позволяваше да се спусне над земята.

По едно време сякаш зърна очертанията на крепостта сред мъглата, но мрачната постройка се оказа някакъв манастир като онзи, който видя преди обед през този безконечен ден. Не след дълго отново му се стори, че приближава крепостта и дори, че най-сетне ясно различава очертанията ѝ на някаква височина, но като повървя още малко, разбра, че това не бе крепостта Ороши, нито каквато и да било сграда, а някаква сгъстена, по-тъмна от другата мъгла.

Когато отново се озова сам сред широкия друм, надеждата, че най-после ще се появи крепостта, съвсем го напусна. Мъртвилото, което се ширеше от двете страни на пътя, с редките ниски храсти, поникнали тук-таме като със зла умисъл, увеличаваше още повече пустотата. Това пък какво е? — зачуди се Гьорг. Сега и села вече не се виждаха в далечината и най-страшното бе, че те като че ли никога и никъде нямаше да се появят.

Докато вървеше, от време на време повдигаше глава, за да потърси на хоризонта крепостта и пак му се струваше, че я забелязва, но вече не вярваше и на очите си. Още в детство беше чувал за крепостта на принца, която векове наред бдеше да не се погазва канонът, но въпреки това нито знаеше как тя изглежда, нито пък нещо друго за нея. Жителите от цял Рафш* я наричаха просто Ороши, но и когато разказваха за нея, от приказките им не можеше да разбере как изглежда. Дори и сега, когато Гьорг я виждаше отдалеч, не можеше да повярва, че това е тя и не бе в състояние да си я представи. По очертанията си сред мъглата не изглеждаше нито много висока, нито ниска. Ту се виждаше като разпростряна в ширина, ту по-прибрана. На Гьорг му се стори, че това е от пътя, който се изкачваше нагоре и непрекъснато се виеше, и променяше гледката. Но и когато я наближи, нищо не се изясни. Беше почти сигурен, че това е крепостта, но се и съмняваше, че може и да не е тя. Ту му се струваше, че вижда един общ покрив над няколко различни постройки, ту различни покриви на една и съща сграда. Колкото повече приближаваше, толкова повече гледката се променяше. Сега му се стори, че между няколкото кули се открояваше в средата една главна. Всички останали бяха като пристройки

около нея. Повървя още малко и главната кула изчезна от погледа му, като останаха само пониските наоколо. След това и те започнаха да се разпръскват и когато пристигна, забеляза, че това не бяха кули, а нещо като жилищни сгради, дори част от тях повече приличаха на полуизоставени сайванти. Наоколо не се виждаше жива душа. Дали не съм блъскал път напразно? — си каза той. В същия миг насреща му застана човек, сякаш изскочил изпод земята.

[* _Рафш_ — високопланинска област в Северна Албания — Б.пр.]

— Данък за убит ли носиш? — попита той, като погледна крадешком десния ръкав на Гьорг и без да дочака отговор, посочи с ръка един от сайвантите.

Гьорг се запъти нататък. Струваше му се, че краката му вече не го държат. Озова се пред една твърде стара дървена врата. Извърна глава, за да попита човека, с когото говори, дали тук трябва да влезе, но той бе изчезнал. Гьорг погледна за миг вратата, преди да реши да почука. Дървото бе цялото проядено и между издълбаните дупки се виждаха най-различни гвоздеи и железа, безпричинно забити, повечето накриво. Ръждата по тях бе станала еднаква по цвят с отколешното дърво на вратата, както се променят и ноктите с остаряването на ръката.

Гьорг понечи да почука, но в същия миг забеляза, че на вратата със забитите всевъзможни железа липсваше чукало. Дори нямаше и брава. Едва тогава видя, че вратата е полуотворена. Гьорг направи нещо, което не бе сторил през целия си живот досега — бутна една врата, без да повика предварително: „Ей, стопанино!“

Вътре цареше полумрак. Отначало му се стори, че сайвантът е празен, но после в един от ъглите забеляза огън, който едва мъждееше и напомняше за мокри дърва, тъй като от него се вдигаше повече дим, отколкото пламък. Преди да различи хората наоколо, той усети миризмата на влажните им шаячни дрехи, после видя и лицата им. Някои седяха на дървените скамейки, други се бяха свили по ъглите.

Гьорг се смести в един ъгъл, като сложи пушката между коленете си. Очите му полека-лека свикнаха е полумрака. Лютивият дим стегна гърлото му. Постепенно той различи по дрехите на мъжете черните ленти на ръкава и разбра, че и те като него са дошли да платят кръвния данък. Бяха всичко четирима души. След малко забеляза, че са петима. Но не мина много време и отново му се сториха четирима. Последният, когото първоначално не бе забелязал и после го сметна за пети човек, се оказа някакъв пън, подпрян бог знае защо в най-тъмния ъгъл.

— Откъде си? — попита го мъжът до него.

Гьорг му каза името на селото си.

Навън се бе спуснала вечерта. На Гьорг му се стори, че тя дойде изведнъж, докато прекрачи прага на сайванта, като онази развалина, която рухва зад гърба ти, щом се отдалечиш от сянката ѝ.

— Ти не си бил и чак толкова отдалеч — отвърна съседът му. — На мене ми трябваха два дни и половина път дотук, без да спирам никъде.

Гьорг не знаеше какво да му каже.

Някой бутна вратата, която жално изскърца, и влезе. Носеше наръч съчки, които хвърли в огъня. Дървата бяха мокри, та угасиха и малките пламъчета светлина, които се разпръскваха

наоколо. След това човекът, изглежда сакат, запали газена лампа и я окачи на един от многобройните, забити на стената пирони. Жълтеникавата светлина едва проникваше през опушеното стъкло и напразно се мъчеше да достигне до най-отдалечените кътчета на сайванта.

Всички мълчаха. Човекът излезе, а след това влезе някакъв друг. И той приличаше на първия, само че в ръцете си не носеше нищо. Изглежда всички поред, сякаш да ги преброи (на два-три пъти извърна очи към пъна, за да се увери, че там няма човек), и излезе. След малко отново се върна е голяма пръстена паница, следван от друг, който носеше няколко дървени гаванки и два царевичника. Той постави пред всекиго по една паничка и парче просеник, а другият им сипа от пръстената паница бобена чорба.

— Ти излезе късметлия — обърна се към Гьорг съседът му. — Дойде точно когато дават яденето. Иначе щеше да стоиш утре до обед гладен.

— Аз си нося малко хляб и извара — отвърна Гьорг.

— Защо? В крепостта два пъти на ден дават храна: на онези, които идват да си платят данъка.

— Аз не знаех — рече Гьорг, като пхна един голям залък в устата си. Просеникът бе корав, но той беше доста изгладнял.

Гьорг усети, че нещо метално падна в скута му. Беше кутията с тютюн на съседа.

— Я си свий цигара!

— Отдавна ли чакаш тук? — попита го Гьорг.

— Още от обед.

Гьорг нищо не отвърна, но другият долови изненадата му.

— Защо се учудваш? Има хора, дето чакат още от вчера.

— Така ли? — слиса се Гьорг. — Аз пък си мислех, че още тази вечер ще предам парите и утре ще си тръгна.

— Ами — отвърна другият. — Ще имаш късмет, ако платиш до утре вечер. Иначе може да чакаш и два, дори и три дни.

— Три дни ли? Как е възможно?

— В крепостта никога не бързат да приберат парите за кръвния данък.

Вратата на сайванта отново изскърца и влезе онзи, който донесе паницата с бобената чорба. Той събра празните гаванки, пътьом стъкми огъня и излезе. Гьорг го проследи с очи.

— Това слугите на принца ли са? — попита той шепнешком съседа си.

Другият повдигна рамене:

— Как да ти кажа. Доколкото зная, те са някакви далечни негови братовчеди и са нещо като прислуга.

— Така ли?

— Видя ли сградите наоколо? В тях живеят много семейства, които имат родствени връзки с капедана*. И понеже са му роднини, те са едновременно и стража, и служители. Не видя ли облеклото им? Нито е като на планинците, нито е градско.

[* _Капедан_ — глава на родова аристокрация, притежаващ неограничена власт в своите земи, която се крепи на неписаните закони на планините. — Б.пр.]

— Прав си — рече Гьорг, — така са облечени.

— Я си свий една цигара — покани го другият.

— Благодаря ти, рядко пуша.

— Кога уби кръвния си враг?

— Онзи ден.

Навън се чуваше как ръми дъждът.

— Не ще да си отиде тази зима.

— Да — отвърна Гьорг. — Като че ли много продължи.

Далеч, някъде откъм многобройните постройки, може би от самата главна кула, се зачу тряскане на врата. После нещо като затваряне или отваряне на дървени капаци на прозорци, чието изскърцване се проточи дълго. След това някакъв кръсък на птица, което можеше да бъде и вик на стражите, поздравления при посрещане или изпращане на скъп гост. Гьорг се сви в своя ъгъл. Не можеше да повярва, че се намира в Ороши.

Изскърцването на вратата изведнъж прекъсваше дрямката му. За трети път Гьорг отвори очи и видя сакатия да влиза е наръч дърва. След като сложи съчките в огъня, той отиде и повдигна фитила на газената лампа. От дървата се стичаше вода, което показваше, че дъждът навън още не беше спрял.

Сред бледата светлина на лампата Гьорг видя, че никой от хората не спеше. Усещаше студени тръпки по гърба, но се стесняваше да се приближи до огъня. Освен това му се струваше, че този огън не може да го стопли. Плахите пламъчета, просветващи сред тъмните като кръпки петна по суровите дървета, правеха още по-тягостно мълчанието на чакащите.

На няколко пъти Гьорг си помисли, че всичките тези хора бяха убили някого й имаха своя история. Но тези истории оставаха заключени дълбоко в тях. Не случайно устата им и особено челюстите под светлината на огъня напомняха някои от формите на старите брави. През целия път насам Гьорг се ужасяваше при мисълта, че някой може да го попита за неговата история. Най-голям бе страхът му, когато се озова в сайванта, но още с влизането нещо му подсказа, че няма такава опасност. Навярно сигурността дойде от онази вцепененост, която бе завладяла всички наоколо, или от пъна, който новодошлият отначало вземаше за човек и след

това виждаше, че е дънер, или обратно, първоначално смяташе, че е пън, после му се струваше, като човек и когато се убедеше, че наистина е дънер, се смееше на себе си. Гьорг бе склонен да вярва, че този пън бе поставен там именно с тази цел.

Мокрите, току-що сложени от сакатия дърва, прасяха в огъня. Гьорг пое дълбоко дъх. Навън нощта сигурно бе станала още по-непрогледна. Някъде далеч развигорът свистеше ниско над земята. За учудване той изпита желанието да разкаже нещо на някого. Но това не го изненада толкова, колкото му направи впечатление нещо друго. Стори му се, че формите на челюстите на околните постепенно започваха да се променят. И както воловете през студените нощи преживяха храната, така и историите сякаш бяха заседнали в гърлата на хората и едва чакаха да се отронят от устата им. Преди колко дни отмъсти? Преди четири? А ти?

И полека-лека историите започнаха да напускат шаячните дрехи и тихомълком, като черни бръмбари, да се въртят наоколо и да се бутат едни други. Какво ще правиш с тридесетдневната беся? Какво ще правя през това време ли? — помисли си Гьорг.

Понякога му се струваше, че до края на живота си ще остане тук, затворен във влажния сайвант, край този огън, от който повече те втрисаше, вместо да те сгрее, тъй като никога нямаше да лумне, и край тези бръмбари, които пълзяха по пода.

Кога ли ще го повикат да плати данъка? Откакто дойде, само на един бяха приели парите. Наистина ли ще трябва да чака с дни? Ами ако мине седмица и него извикат? Ами ако изобщо не приемат данъка му?

Вратата се отвори и влезе някакъв човек. Личеше, че идва отдалеч. Огънят вдигна два-три презрителни пламъка, колкото да се види, че новодошлият е мокър до кости и целият в кал, след което го остави да потъне в полумрака като всички останали.

Смутен, човекът се запъти към един от ъглите и седна на дънера. Гьорг го наблюдаваше с крайчеца на око си, сякаш да разбере как е изглеждал той, когато влезе преди няколко часа. Човекът отметна качулката на гуната и оклюма глава. Веднага си пролича, че историята му го е погълнала изцяло и все още е далеч от гърлото, за да я разкаже. А може би и не бе нахлула в него, а стоеше във вцепенените му ръце, с които току-що бе убил кръвния си враг. Навярно затова така нервно барабанеше с пръсти по коленете си.

Трета глава

Закритата кола продължаваше да изкачва с лекота планинския път. Колелата ѝ бяха обшити с гума като на каляските от типа ландо. Това беше една от онези коли, които обикновено се използват в града за разходка или като такси, на които не само седалките, а и цялата каросерия бяха тапицирани с черно кадифе и приличаше на някогашните карети. Навярно поради това пътуването ѝ по трудния планински път беше много по-леко, отколкото се предполагаше, и може би изобщо нямаше да се почувствува, ако не бе тропотът на подковите и цвиленето на конете, които кадифената облицовка на колата нямаше как да приглуши.

Бесиан Ворпси, без да пуска ръката на съпругата си, приближи лице до стъклото на прозорчето, сякаш да се увери, че малкото градче, откъдето бяха тръгнали преди половин час, последното в подножието на най-голямото плато на Северна Албания, най-сетне се е скрило от погледа им. Сега пред тях и встрани се виждаха само заоблени стръмнини, някаква чудновата местност — ни равнина, ни планина, ни възвишения. Още не бяха започнали да изкачват планините, но присъствието им отдавна се чувствуваше и, изглежда, то пречеше на тази местност да се нарече низина. Високото плато, простиращо се между планините и равнината, бе пусто и почти ненаселено. От време на време ситните дъждовни капки се стичаха по стъклата на прозорчетата.

— Ето ги Прокълнатите планини — каза той с тих и леко развълнуван глас, както може да се изрече името на нещо, чието появяване си очаквал твърде дълго. Той почувствува, че това предизвика и у жена му възторжени тръпки и му стана приятно.

Тя приближи прозорчето откъм неговата страна, за да види по-добре, и той усети приятния мирис, който го лъхна от шията ѝ.

— Къде са?

Той кимна с глава, след това показва е ръка нататък, но там, накъдето сочеше, тя не можа да види нищо друго, освен гъста мъгла.

— Не се виждат ясно — обясни той. — Още сме твърде далеч.

Тя отново постави ръката си върху неговата и се облегна назад. От подрусването на колата вестникът, който бяха купили в малкия град преди тръгване и на чиято първа страница пишеше за тях, се плзна и падна в краката им, но никой от двамата не се наведе да го вдигне. Тя несъзнателно се усмихна, като си спомни заглавието на написаното във вестника за тяхното пътуване. „Една приятна сензация. Писателят Бесиан Ворпси и младата му съпруга Диана решиха да прекарат медения си месец в Северен Рафш.“ Написаното по-нататък беше малко неясно. Не се разбираше дали авторът, някой си А.Г. (може би техният добър приятел Адриан Гума) одобряваше, или се отнасяше; с лека насмешка към това пътешествие.

И на нея, когато чу за пръв път от бъдещия си съпруг две седмици преди сватбата, идеята за това пътуване ѝ се бе сторила твърде странна. Няма защо да се учудваш — казваха приятелките ѝ. След като се омъжваш за един необикновен човек, можеш да очакваш от него и най-невероятни неща. Не ни остава нищо друго, освен да те облажаваме.

Всъщност Диана се чувствуваше щастлива. През всичките онези дни преди сватбата им, сред светските и артистични среди в Тирана се говореше само за тяхното бъдещо пътешествие. Повечето бяха въодушевени: ти ще се откъснеш от реалния свят и ще навлезеш в света на легендите, сред истинския епос, който рядко може да се срещне толкова жив някъде другаде на земното кълбо. И следваха разкази за вили и самодиви, за народни гуслари — последните омировци в света, и за страшния канон, който по величие нямал равен на себе си. Останалите повдигаха рамене при тези възторжени изблици, като се мъчеха да прикрият доколкото може своите съмнения, свързани преди всичко с удобствата, още повече че ставаше дума за едно сватбено пътешествие, за нещо по-деликатно, а в Албанските Алпи беше все още студено и епичните къщи с кули бяха каменни. Но въпреки всичко само малцина слушаха това с известно отегчение, сякаш искаха да кажат: „Вървете, вървете на север сред самодивите, може би ще е добре и за двама ви, особено за Бесиан Ворпси.“

И ето те сега пътуваха към мрачния Северен Рафш. Този Рафш, за който тя толкова много бе слушала и чела, докато учеше в девическия институт „Майката кралица“, и особено след това, като годеница на Бесиан Ворпси, и тези места едновременно я привличаха и плашеха. Всъщност, макар че доста бе слушала и чела, в това число и написаното от Бесиан, на нея ѝ бе трудно да си представи какъв е точно животът по високите планини, сред вечните мъгли. Струваше ѝ се, че всичко, което се говореше за Рафш, бе двусмислено и някак забулено в мъгла. Бесиан Ворпси беше писал полутрагични, полуфилософски разкази за Севера, посрещнати различно в печата — едни го поздравяваха, че е изписал истински шедеври, други го критикуваха, че са лишени от реализъм. На няколко пъти на Диана ѝ мина през ум, че може би не толкова за да ѝ покаже рядкостите на Севера, колкото сам да се убеди в нещо, което го вълнуваше, съпругът ѝ бе предприел това необикновено пътуване. Но по-късно отхвърли тези предположения, като размисли, че ако беше така, той би могъл да дойде много по-отдавна, и то сам.

Сега тя крадешком поглеждаше профила му и от напрегнатите скули и начина, по който гледаше през прозорчето, разбра, че той едва прикрива нетърпението си. Стана ѝ ясно защо той бе в постоянно очакване. Навярно се безпокоеше, че целият онзи полувъображаем, полуепичен свят, за който ѝ беше говорил дни наред, все още не се появяваше. Отвъд стъклото продължаваше да се шири пустеещото, ненаселено плато, обсипано с безбройни, постоянно изложени на дъждовете бледокафеникави камънаци. Той се страхува да не би да съм започнала да се разочаровам — помисли тя и на няколко пъти понечи да му каже: Не се отчайвай, Бесиан, няма и час, откакто пътуваме, и освен това аз не съм толкова нетърпелива, нито пък толкова наивна, за да смятам, че всички забележителности на Севера изведнъж ще се появят пред нас. Но не му каза нищо, задоволи се само с едно непринудено движение да облегне глава на рамото му. Интуицията ѝ подсказа, че това е по-успокояващо от каквито и да било думи и тя дълго остана така, като гледаше с крайчеца на окото си как светлокестенявите ѝ коси се поклащат леко на рамото му ведно с движенията на колата.

Беше почти задрямала, когато почувствува, че той се размърда.

— Диана, виж! — каза той тихо, като хвана ръката ѝ.

Край пътя в далечината се открояваха два тъмни силуета.

— Планинци ли са?

— Да.

С приближаването на колата силуетите се удължаваха. Двамата почти бяха прилепили лица на прозорчето и на няколко пъти изтриха изпотеното от дъха им стъкло.

— Какво държат в ръце, чадъри ли? — попита тя едва чуто, когато колата приближи планинците.

— Изглежда — процеди той през зъби. — Хъм, откъде накъде пък чадъри?

Най-сетне колата мина край планинците, които я проследиха с очи. Бесиан извърна глава, сякаш да се убеди, че онова, което държаха в ръце, наистина бяха стари чадъри с изпотрошени пръчки и окъсано горнище.

— Не бях виждал досега планинец с чадър — измърмори той.

Диана също се изненада, но не изрази учудването си, за да не дразни мъжа си.

По-нататък, когато видяха друга група планинци, двама от които нарамили чували, тя се престори, че не ги забеляза. Бесиан Ворпси ги проследи известно време с очи.

— Царевика — обади се той накрая, но Диана нищо не му отговори. Тя отново облегна глава на рамото му и косите ѝ пак взеха плавно да се разпиляват от полюшкването на колата.

Той продължаваше да гледа пътя, а тя се помъчи да мисли за други, по-весели неща. В края на краищата не е кой знае какво чудо, че някакъв планинец юначага носи на рамо чувал царевика или държи овехтял чадър, за да се предпази от дъжда. Нима не беше виждала десетки планинци, които изпълваха улиците, на града в навечерието на зимата с брадви на рамо, да викат прегракнали, сякаш не с човешки, а с гласове, наподобяващи крясък на птица „Дърва за цепене“? Но Бесиан ѝ бе казал, че дърварите не били истинските представители на планинците. Напускайки по най-различни причини своите епични краища, като дървета, изтръгнати от почвата си, те се обезличавали и изгубвали качествата на патриархалния героизъм. Истинските планинци са в Рафш — ѝ бе заявил той, посочвайки с ръка по-скоро небесните висини, отколкото някаква точка на хоризонта, сякаш искаше да каже, че Северен Рафш се намира на небето, а не на земята.

Надвесен на прозорчето, Бесиан не откъсваше поглед от високото плато, сякаш нащрек жена му да не го попита: „Тези ли нещастници с чадъри, от които са останали само пръчките, или онези, с изкривените от тежестта на царевиката гърбини, са истинските планински юнаци?“ Но на Диана, дори и напълно да се разочароваше от всичко, и през ум нямаше да ѝ мине да му отправи подобен въпрос.

Облегната на него, отваряйки от време на време очи от подрусването на колата, което отчасти пропъждаше тъгата, навявана от тази безплодна пустош, тя си припомняше различни неща след срещата си с Бесиан Ворпси — деня, в който ги запознаха, и първата седмица след годежа им. Кестените край широкия булевард, кафе-сладкарниците, проблясването на пръстените по ръцете им по време на прегръдките, скамейките в парка с нападалите есенни листа и десетки други неща, които тя щедро разпръскваше над тези безкрайни чукари с надеждата, че все някак ще може да одухотвори тяхната пустош. Но чукарите стояха неизменни. Тяхната влажност и голота бе в състояние да погълне за миг не само разпръскваните от Диана щастливи спомени, а може би и цялото щастие, натрупано от редица човешки поколения. Диана никога през живота си не бе виждала такава пустош. Не случайно отгук започваха Прокълнатите планини.

От това полусънно състояние накрая я изтръгна едно движение на рамото му, а след него и предпазливият глас на съпруга ѝ:

— Диана, виж една църква.

Тя приближи прозорчето и погледът ѝ веднага различи кръста над каменната камбанария на църквата. Понеже се издигаше на някакво скалисто възвишение, а пътят минаваше твърде ниско под нея, църквата изглеждаше висока до небето и черният ѝ кръст застрашително стърчеше сред облаците. Тя беше още далеч, но когато приближиха, те видяха камбаната с бледожълтеникави отблясъци, които се разпръскваха е някаква насмешка под угрозата на черния кръст.

— Колко е красиво! — възкликна Диана.

Съпругът ѝ само потвърди с глава. Всъщност мрачният кръст и присмехулната камбана стояха над всичко наоколо и сигурно се виждаха много отдалеч кога заедно, кога поотделно.

— Ето ги и планинските къщи с каменни кули — каза той.

Диана едва откъсна очи от църквата, за да потърси с поглед къщите.

— Къде са? Къде са?

— Ей там, на хълма — посочи той с ръка. — Ето и една по-нататък, на другия баир.

— А, да.

Той изведнъж се оживи и очите му жадно затърсиха на хоризонта.

— Планинци — обади се тя, като посочи с ръка прозорчето пред тях, точно зад гърба на кочияша.

Планинците се задаваха насреща им, но още бяха твърде далеч и не се виждаха ясно.

— Трябва да има някое голямо село наблизо.

Колата приближаваше планинците и Диана почувствува с какво напрежение съпругът ѝ гледаше през изпотеното стъкло на прозорчето.

— С пушки на рамо са — обади се тя.

— Да — отвърна той някак облекчен, без да откъсва поглед от стъклото. Очите му сякаш търсеха да видят още нещо. Планинците вече бяха на около двадесетина крачки от тях.

— Ето — извика той най-сетне, като дръпна силно Диана за рамото. — Ето я черната лента, пришита на десния им ръкав. Виждаш ли я?

— Да, да.

— Ето и още един със знака на обречените. Ето и трети.

От възлание дишането му бе зачестило.

— Колко ужасно! — промълви тя несъзнателно.

— Какво?

— Искях да кажа колко красиво и колко ужасно едновременно.

— Така е, това е една величава красота, която навява ужас, един ужас, от който лъха красота, както искаш, така го наречи.

Той изведнъж се извърна към нея с някакъв необикновен блясък в очите, сякаш искаше да каже: „И ти не вярваше във всичко това.“ Но всъщност тя никога не бе изразявала подобно съмнение.

Колата задмина планинците и Бесиан се облегна назад. По лицето му пробягна лека усмивка.

— Приближаваме територията на привиденията — каза той сякаш повече на себе си, — там, където законите на смъртта са по-силни от тези на живота.

— По какво се различават хората, които трябва да: извършат кръвно отмъщение, от онези, които са обречени? — попита тя. — Нали черна лента носят и едните, и другите, или не е така?

— Да, черната лента е еднаква. Печатът на смъртта е един и същ както за тези, които ще убият някого, така и за онези, които ги дебне смъртта.

— Какъв ужас!

— Няма друга страна в света, където да срещнеш по пътя човек, който да носи на себе си белега на смъртта като белязаните за сеч в гората дървета.

Диана го погледна нежно. Очите му искряха от някакъв вътрешен огън с онзи блясък, който идеше след едно уморително очакване. Сега за тях вече онези планинци със смешно окъсаните чадъри и чували царевица на гръб сякаш никога не бяха съществували.

— Ето пак планинци — обади се той.

Този път Диана първа видя черната лентичка на ръкава на един от тях.

— Да, вече можем да кажем, че сме навлезли в царството на смъртта — рече Бесиан, без да откъсва поглед от стъклото.

Навън дъждът продължаваше да вали ситен и ката че ли примесен е мъгла.

Диана Ворпси несъзнателно дълбоко въздъхна.

— Да — обади се съпругът ѝ, — навлизаме в царството на смъртта като Одисеи, с тази разлика, че той; се спуска под земята, за да влезе в него, а ние се изкачваме нагоре.

Тя го слушаше, без да откъсва очи от него. Той бе опрял чело на изпотеното прозорче. Отвъд стъклото светът изглеждаше обезформен.

— Сноват из пътищата с тази черна лента на ръкава: сред мъглата като призраци — каза той.

Тя го слушаше занемяла. Колко пъти преди тръгването бяха разговаряли за всичко това, но сега думите му придобиваха сякаш съвсем друг смисъл. Зад тях като на филмова лента, с поясняващ зад кадъра глас, пейзажът ставаше все по-мрачен. Диана искаше да го попита дали ще срещнат и хора да крачат със саван наглава, както ѝ бе разправял някога, но нещо я накара да не му зададе този въпрос. Може би я възпря някакъв наивен страх, че ако заговори за това, ще предизвика съдбата наистина да се появи такъв човек, а тя не желаше да види подобно нещо.

Колата доста се бе отдалечила и селото не се виждаше вече. Само кръстът на църквата се поклащаше на хоризонта, леко накривен встрани, както кръстовете в гробищата, а небето бе така надвиснало, както се сляга пръста по гробовете.

— Ето и една могила — обади се той, като посочи с ръка край пътя.

Диана се надвеси, за да види по-добре. Това бяха купчина камъни, малко по-светли от обикновените, нахвърляни безразборно един върху друг. На нея ѝ се стори, че ако денят не бе дъждовен, те нямаше да изглеждат толкова тъжни. Сподели това с него, но той се усмихна, като поклати отрицателно глава.

— Могилите винаги навяват тъга — каза той. — Дори колкото по-красива е гледката наоколо, толкова по-печални изглеждат.

— Може би.

— Аз съм виждал най-различни гробове и гробници с какви ли не светци и символи по тях — продължи Бесиан, — но по-величествен гроб от обикновената могила, която нашите планинци издигат, като всеки хвърля камък точно там, където е убит човекът, не е възможно да се намери.

— Да — каза тя. — Но твърде тъжен е видът им.

— Права си, защото тези струпани голи камъни навяват само болка, както и самото им име — могила.

Тя потвърди с глава и отново въздъхна. Бесиан, въодушевен от собствените си думи, продължи. Той ѝ говори за това колко безсмислен е животът и колко реална смъртта според човека от Севера и как го оценяват главно по отношението му към смъртта; за пожеланието, всяващо ужас, което планинците отправят към новороденото: „Да ти е дълъг животът и пушка да те повали“, нещо, което показва, че естествената смърт от болест или старост е срам за човека от планините и накрая — за стремежа и единствената цел на планинеца приживе: да натрупа колкото се може повече чест, която като капитал да му стигне за издигането на паметник след смъртта.

— Чувала съм някои песни за убити — каза тя. — И те са като могилите им.

— Така е. Когато ги слушаш, тежат на душата ти като купчина камъни. Впрочем и песните, и могилите са изградени според едно и също схващане.

Диана Ворпси едва овладя следващата си въздишка. От време на време у нея нахлуваше някаква мъка, която я потискаше. Той почувствува празнотата, която я завладява, и побърза да каже, че всичко това, макар и печално, е същевременно и величествено. Помъчи се да ѝ обясни, че в края на краищата измеренията на смъртта оставят нещо непреходно в живота на хората от Севера и именно това измерение без завършек и без край им помага да се издигнат над дребнавото и пошлото в живота.

— Да можеш да мериш дните на живота си с аршина на смъртта, преди всичко трябва да си способен на подобно нещо — каза той, — не е ли така?

Тя се усмихна, като повдигна рамене.

— Такъв е канонът, особено в онази си част, отнасяща се до смъртта — продължи Бесиан. — Спомняш ли си я?

— Да — отвърна тя, — много добре си я спомням. — Това е една истинска конституция на смъртта — рече той, като изведнъж се извърна към нея. — За канона говорят много и най-различни неща, но въпреки всичко колкото суров и безпощаден да е, в едно съм убеден, че е

една от най-внушителните конституции, създадени на земното кълбо, и ние, албанците, трябва да се гордеем с това.

Той изчака, навярно да чуе от нея нещо за или против, но Диана дума не обели, само продължи да го гледа, както и досега, с топлота в очите.

— Да, наистина трябва да се гордеем — продължи той. — Рафш е единственият район в Европа, образец на модерна държава, повтарям, образец на една модерна европейска държава, а не изостанало, примитивно населено място, която е премахнала законите, променила юридическата си структура, отхвърлила полицията, съдилищата, с една дума заменила изцяло познатите държавни органи, унищожила ги е, разбираш ли ме, някога ги е имала, след това ги е премахнала, заменяйки ги с други, морални закони, и то толкова безусловни, че са принудили чуждите администрации на окупаторите, а по-късно и администрацията на независимата албанска държава, да ги признаят и така да оставят Рафш, тоест почти половината от кралството, извън държавния контрол.

Диана следеше с поглед ту движенията на устните му, ту очите на мъжа си.

— Историята им е невероятно древна — продължи, той. — Тези закони са започнали да се налагат още когато Костандин според легендата се е вдигнал от гроба, за да изпълни дадената беса. Спомняш си за баладата още от училище. Бесата, за която се говори в нея, е един от основните камъни на тази колкото величествена, толкова и всяваща ужас сграда. Защото канонът е не само конституция — продължи той разпалено, — а и един колосален мит, облечен в рухото на конституция. Това е такова световно богатство, пред, което законите на Хамурапи и други подобни след него наподобяват детски играчки. Разбираш ли ме? Ето защо за канона не може да се поставя въпросът добър ли е или не, както питат децата за различните неща. Като всяко величествено нещо, канонът е надхвърлил и доброто, и злото. Той е над него...

Тя почувствува как страните ѝ се зачервяват от неудобство. Преди месец именно тя му бе задала въпроса: „Добър ли е или не канонът?“ Тогава той само се бе усмихнал, без да ѝ отговори, докато сега...

— Не е уместна иронията ти — прекъсна го тя, ката се отдръпна колкото може в другия край на седалката.

— Какво?

Трябваше да минат няколко минути, докато се разберат защо се засегна Диана. Той се разсмя на глас, като ѝ се закле, че не го е казал преднамерено, че дори изобщо не си спомнял за зададения някога от нея въпрос и накрая ѝ поиска хиляди извинения.

Тази незначителна случка сякаш ги оживи. Те се прегърнаха и започнаха да се гаят по косите, след което тя отвори чантата си, извади малко огледалце и погледна дали не се е изтрило червилото от устните ѝ. Тези добре познати нему движения породиха за известно време разговори за дома, за познатите им в Тирана и на нея изведнъж ѝ се стори, че много отдавна са напуснали града. Когато отново заговориха за канона, думите им вече не бяха така тягостни и студени като острието на старинен меч, а много по-естествени. Навярно промяната настъпи и от това, че сега разговаряха предимно за другите точки от канона, които се отнасяха до задълженията в ежедневието живот. Когато в навечерието на годежа им той ѝ подари едно луксозно издание на канона, именно тази част тя бе прехвърлила набързо и повечето от нещата, на които той сега се спираше, тя едва си спомняше.

От време на време те отново разговаряха за столицата и за общите си познати, но достатъчно бе на хоризонта да се появи някоя воденица, стадо овце или самотен пътник, за да ги накара да си припомнят съответните точки от канона за дадения случай.

— Канонът е всеобхватен — бе казал той веднъж — и няма икономическа или морална сфера, която да не е застъпил.

Някъде към обед срещнаха на пътя сватбарски керван и Бесиан й обясни за строго определения ред, по който той е длъжен да се движи, и че най-малкото потъпкване на правилата може да превърне сватбата в погребение. Ето го кума — посочваше с ръка той, — виж на края на кервана бащата или брата на невестата, който с юзди в ръка води коня си.

Диана, опряла лице в стъклото, не можеше да откъсне прехласнатия си поглед от носиите на жените. „Каква красота, ах, колко са красиви“ — си казваше наум, а той зад гърба й изреждаше шепнешком различните точки от канона за задълженията на сватовете: „Денят на сватбата никога не се отлага. Сватовете вземат невестата дори и да е на смъртно легло, ще я носят ли, ще я влачат ли, но ще я заведат в дома на младоженеца. И мъртвец да има в къщата, сватовете пристигат. Невестата влиза въщи, мъртвецът излиза от дома. В едната стая ще се оплаква, в другата ще се пее.“

Когато задминаха сватбарския керван, двамата заговориха за „куршума“ и за изрза „златна ти ръка“, за куршума, който според обичая семейството на невестата изпращаше на младоженеца, за да го използва, ако съпругата го напусне или му измени, и двамата взеха да се шегуват, като се питаха какво ли ще се случи, ако един от тях потъпче съпружеската вяност, започнаха да се задирят и да си дърпат ушите с упрек, като повтаряха: „Златна ти ръка!“

— Ти си същинско дете — каза Бесиан, след като мина първият изблик на нежност, и на нея й се стори, че той съжаляваше, загдето се пошегуваха с канона и че го направи само за да й достави удоволствие.

„С канона шеги не се правят“ — спомни си тя нечии думи, но начаса престана да мисли за това. Достатъчно бе само да погледне навън пейзажа, за да се помрачи веселото й настроение. Гледката се бе променила... виждаше се по-голяма част от небето, но това сякаш го правеше още по-потискащо. Стори й се, че видя птица и само дето не възкликна, като да виждаше нещо смекчаващо тази пустош или свързващо земята с небето, но се оказа, че това не бе птица, а кръст, лека наклонен встрани, както и останалите, които видяха сред спускащата се мъгла. Някъде нататък трябва да е манастирът на францисканците* — помпели си тя, — а след него и женският им манастир.

[* Монашески орден, основан през XIII век от Франциск Асизки, с влияние и сред католиците в Албания. — Б.пр.]

Колата продължаваше напред с леки, еднообразни, поклащания. От време на време, почти задрямала, тя чуваше гласа на съпруга си, който й се струваше далечен и отекващ като ехо. Той продължаваше да изрежда различни точки от канона, отнасящи се главно до ежедневните задължения. Говореше за правилата на гостоприемството и, общо взето, й припомняше всичко, свързано с госта, който за албанеца бе несравняем и неприкосновен. Помниш ли определението за дома в канона? — питаше я той. „Домът на албанеца е на бога и на госта.“ На бога и на госта — разбираш ли? Преди да е на собственика, той е на госта. Гостът е най-висшата етическа категория в живота на албанеца — продължаваше Бесиан. Той е нещо,

което стои над кръвните връзки. За пролятата на бащата или сина кръв канонът може да прости, но за пролятата на госта кръв — никога.

Бесиан се връщаше и преповтаряше правилата на гостоприемството, а тя в просъница усещаше как древните точки на канона се въртят в съзнанието ѝ ката ръждиви зъбчати колела на някакъв механизъм и от онази част, отнасяща се до ежедневните задължения в мирния живот, преминаваха към правилата на кръвното отмъщение, свързани със смъртта. Както и да се въртеше, разговорът за канона водеше все натам. Ето сега, с глас като ехо от пещера, той ѝ разказваше една типична случка от канона. Тя продължаваше да стои със затворени очи, като се мъчеше да не се разсъни, защото чувствуваше, че само така гласът му ще запази това далечно ехо. Този глас ѝ разказваше за един: далечен пътник, който вървил само по здрач край някакви планини. Пътникът бил обречен и отдавна се пазел от кръвния си враг. И изведнъж сред широкия друм в онзи вечерен час сърцето му се свило, обхвана то от лоши предчувствия. Местността наоколо била пуста, не се виждала ни къща, ни жива душа, за да отиде някъде като гост и да се спаси. Имало само стадо овце, и то без пастир. Човекът, за да си даде поне малко кураж или може би да не завърши живота си без каквато и да било следа, извикал три пъти овчаря на стадото. Никой не му отвърнал. Тогава той се обърнал към козела, водача на стадото: „Ей, козльо, с хлопатара, кажи на твоя стопанин, че ако ми се случи нещо преди да прехвърля билото, да знае, че съм бил негов гост.“ И както предчувствувал, няколко крачки по-нататък се прицелили в него и го убили.

Диана отвори очи.

— И после? — попита тя. — Какво станало след това?

Бесиан Ворпси горчиво се усмихна:

— Друг овчар, съсед на стопанина на стадото, чул последните думи на жертвата и ги предал на съседа си. Вдигнал се овчарят, който нито познавал, нито видял, нито пък чул някога името на убития, вдигнал се, зарязал стадото, семейството си и всякаква друга работа и тръгнал да отмъсти за непознатия мъж, който се нарекъл негов приятел и потърсил гостоприемството му, и така влязъл в кръговрата на кръвното отмъщение.

— Ужасно! — обади се Диана. — Но това е безсмислие. Това е просто злокобно.

— Наистина е така — отвърна той. — То е и ужасно, и безсмислено, и злокобно — като всеки подвиг.

— Като всеки подвиг? — повтори тя и отново се сви в ъгъла си. Беше ѝ студено. Очите ѝ гледаха втренчено открояващия се между двете планини хоризонт, сякаш търсеха сред застиналата му като сфинкс сивота обяснение на загадъчния подвиг.

— Защото гостът за албанеца е полубог — каза Бесиан Ворпси, като да отговаряше на незададения от нея въпрос.

Диана отново притвори очи, сякаш да не чува думите му в цялата им голота. Съпругът ѝ още повече сниши глас и той пак придоби предишната си приглушеност много по-скоро, отколкото тя очакваше.

— Защото, както веднъж чух — продължи той, — докато много народи са запазили планините за божествата, нашите планинци, като видели, че това са единствените обитаеми за

тях места, са били принудени или да изгонят божествата оттам, или да ги приспособят към себе си, така че да могат да живеят заедно. Разбираш ли, Диана? Това е обяснението на този полуреален, полувъображаем свят в Рафш, както в Омирови времена. Иначе не може да се обясни създаването на полубожества като „госта“.

Той замълча за известно време и несъзнателно се заслуша в потропването на колелата по каменистия път.

— Гостът е равен на полубог — продължи след малко — и фактът, че всеки обикновен човек като гост изведнъж може да се издигне до тази висота, не омаловажава, а напротив, още повече подчертава неговата божественост. Фактът, че това зачитане се спечелва ненадейно и случайно, в продължение на една вечер, само с едно почукване на портата, прави тази почит още по-убедителна. В мига, когато най-обикновеният пътник, с цървули и торба на рамо, почуква на портата, влиза в дома и търси твоята защита, той изведнъж се превръща в необикновен, независим и неприкосновен човек, изцяло закрилян от канона. Именно това мигновено превъплъщение е нещо характерно за божествата. Не се ли появяват внезапно и най-неочаквано божествата на древните гърци? Ето така се появява и гостът на портите на албанеца. И като всички божества, той е изпълнен с тайнство и иде направо от царството на съдбата или като злокоба, наречи го както искаш. Неговото почукване е толкова съдбоносно, че цели поколения могат да продължат да живеят или да се затрият от лицето на земята заради него. Ето това е гостът.

— Какъв ужас! — отвърна Диана.

Той се престори, че не я чу и само тъжно се усмихна на това, че тя бе толкова далеч от същността на този разговор.

— Затова потъпкването на дадената на госта беса е най-голямата беда за албанеца — продължи той, — истински край на света.

Тя погледна през прозорчето и й се стори, че трудно може да се намери друго, подходящо място на земята от тези планини, за да си представи човек края на света.

— Преди години по тези места се случи нещо, което би учудило всеки, но не и планинеца — каза Бесиан, като сложи ръка на рамото й. На Диана ръката му й се стори тежка като никога досега. — Да, една наистина покъртителна случка.

Но защо не я разкажеш? — питаше се тя, когато забеляза, че мина доста време, а той не продължи. Всъщност и самата тя не знаеше дали й се слуша друга покъртителна история.

— Станало едно убийство — продължи той неочаквано, — и то не в засада, а наред пазара.

Докато говореше, Диана крадешком следеше движенията на устните му. Той разказваше как убийството станало посред бял ден, сред глъчката на пазара и братята на жертвата, които също били там, веднага тръгнали по петите на кръвния враг, тъй като в първите часове след убийство, когато другата страна още не е поискала беса, канонът позволява да се отмъсти начаса. Кръвният враг успял да се избави от преследвачите, но в това време целият род на убития се вдигнал на крак и започнали да го търсят под дърво и камък. Свечерявало се и отмъстителят, който бил от някакво друго село и не познавал този край, изплашен, че ще го

открит, почукал на първата порта, която се изпречила напреде му, и поискал беса. Стопанинът на къщата посрещнал госта според обичая и дал своята беса на непознатия.

— И можеш ли да си представиш в чий дом е бил посрещнат като гост? — попита Бесиан, почти докосвайки с уста шията ѝ.

Диана рязко извърна глава. Очите ѝ бяха широко разтворени и гледаха втрещено.

— В дома на онзи, когото току-що е убил.

— Ах! — възкликна Диана. — Така си и помислих. И после? Какво е станало след това?

Бесиан пое дълбоко дъх. Той ѝ разказа как отначало и двете страни не са знаели истината. Отмъстителят разбрал, че в дома, където е приет като гост, току-що се е случило нещастие, но и през ум не му минало, че виновник за това е самият той. От друга страна, стопанинът на къщата, независимо от мъката по изгубения син, посрещнал според обичая госта, след като разбрал, че е убил някого и го преследват, без да допусне, че е убил именно неговия син. И така те стояли край огнището, вечеряли, пили кафе. Трупът на убития бил в другата стая.

Диана понечи да каже нещо, но почувствува, че пак ще повтори думите „невероятно“ и „злокобно“; затова замълча.

— Но късно вечерта, уморени и капнали от преследването, вкъщи се върнали братята на убития — продължи Бесиан — и още с влизането си, като видели госта край огнището, познали кръвния враг на брат си.

Бесиан извърна глава към жена си, за да види какво впечатление са ѝ направили думите му.

— Не се плаши — каза той. — Нищо лошо не се е случило.

— Как?

— Да, нищо. В първия миг, разгневени, братята вдигнали оръжието, но била достатъчна само една дума на бащата и те начаса се укротили. Вярвам, че се досещаш каква е била тази дума.

Тя поклати тъжно глава.

— „Той е гост, не го докосвайте!“ — това били думите на стария.

— И после? — попита Диана. — Какво е станала след това?

— След това те стояли заедно с госта — кръвния им враг, толкова, колкото го изисква обичаят, и съвсем спокойно разговаряли. Постлали му да пренощува и на сутринта го изпратили жив и здрав чак до края на селото.

Диана бе сложила двата си пръста на челото между веждите, сякаш да пропъди някаква мисъл.

— Ето това е гостът.

Бесиан разказа всичко това между две паузи, така както човек поставя нещо на видно място с желанието то да се набие в очи. Той изчака Диана да каже както преди „това е ужасно“ или нещо подобно, но тя не продума, само продължаваше да държи пръстите си на челото, сякаш не можеха да намерят мисълта, която искаше да отстрани.

Отвън долиташе приглушено пръхтенето на конете и сегиз-тогиз подвикванията на кочияша. Наред с това Диана Ворпси чуваше и гласа на мъжа си, който отново бе станал спокоен и плавен.

— Изниква въпросът защо албанецът е създал всичко това? — продължи той.

Бесиан говореше с наклонена към рамото ѝ глава, като че искаше да чуе поне едно нейно мнение или предположение, макар да приказваше толкова бързо, че не ѝ даваше никаква възможност да се намеси. Той продължаваше да задава въпроси (но дали на себе си, на Диана или на някой друг, не можеше да се разбере), продължаваше да пита поради какви причини албанецът е създал закона за госта, поставяйки го над всички други човешки закони, дори и над кръвното отмъщение.

— Отговорът навярно трябва да се търси в демократичния характер на този закон — разсъждаваше гласно той. — Всеки обикновен човек един прекрасен ден или някоя нощ може да се издигне до най-голямата висота, наречена гост. Пътят към това временно изравняване с божествата винаги е открит за всеки. Не е ли така, Диана?

— Да — отвърна тя едва чуто, без да сваля ръка от челото си.

Бесиан така се размърда на седалката, сякаш заедно със стремежа да намери по-удобно място търсеше и подходящите думи, за да изрази мислите си.

— След като жезълът на госта може да се носи от всеки — продължи той — и след като този жезъл за албанеца стои по-високо от жезъла на който и да било владетел, защо да не приемем, че в изпълнения му с опасности и сиромашия живот може да съществува така нареченият гост, било то за двадесет и четири часа, било дори за четири часа, като вид отмора и забрава, като временно примирие, отлагане на злото за по-късно и защо не като едно бягство от ежедневието към един въображаем свят.

Той спря за миг и понеже тя почувствува, че трябва да каже нещо, сметна за по-лесно отново да облегне глава на рамото му, отколкото да отговори.

Познатият дъх на косите ѝ обърка за миг реда на мислите му. И както раззеленияването по-добре от каквото и да било дава представа за пролетта или снегът за зимата, така и тези кестеняви коси, натежали на рамото му, изпълниха цялото му същество с доволство. Мисълта, че бе един щастлив човек, бегло проблясна в съзнанието му сред кадифените стени на колата, чийто разкош и тайнственост придаваха известна умора на тази мисъл.

— Уморена ли си, Диана?

— Малко.

Той обгърна с ръка рамото ѝ, като леко я притисна към себе си, вдишвайки приятния мирис на тялото на жената, която току-що се бе омъжила за него и му бе толкова скъпа.

— Още малко и ще пристигнем.

Без да сваля ръка от рамото ѝ, той се наведе към прозорчето и погледна навън.

— Още час, най-много час и половина и ще пристигнем — повтори той.

Отвъд стъклото, потънала в дъждовния мартенски следобед, се виждаше някаква назъбена планина.

— Коя е тази област?

Той погледна навън, но нищо не и отговори, само повдигна рамене. Диана отново си припомни дните преди тръгването им (дни, които сега ѝ се струваха не от този месец март, а от някакъв друг, далечен като звездите), изпълнени с толкова разговори, смях, шеги, опасения и известна завист към „тяхната северна авантюра“, както бе нарекъл пътуването им Адриан Гума, когото срещнаха в пощата, като прашаха телеграма до приятеля, дето щеше да ги посрещне на север. Телеграма до жител на Рафш! — бе възкликнал той. Това е все едно да изпратиш телеграма до птиците или до гръмотевиците. Тогава и тримата се бяха разсмели в един глас, а между шегите Адриан Гума продължи да ги разпитва: „Наистина ли имате адрес? Моля да ме извините, но не мога да повярвам.“

— Още малко и ще пристигнем — каза отново Бесиан, като се наведе към прозорчето. Тя се учудваше откъде бе разбрал, че приближават, когато по пътя нямаше ни табели с надписи, нито крайпътни камъни с обозначени километри. А Бесиан в това време си мислеше, че не случайно бяха повели разговор за гостоприемството и госта точно когато ведно със спускането на здрача все повече приближаваха дома, в който щяха да нощуват.

— Още малко и тази вечер ние ще сложим на главите си короната на госта — каза ѝ той шепнешком, като докосна с ръка дясната ѝ страна. Тя извърна глава към него. Въпреки че дишането ѝ зачести, както в мигове на интимна близост, този път то завърши само с една въздишка.

— Какво ти става?

— Нищо — отвърна тя спокойно. — Малко ме е страх.

— Сериозно? — засмя се той. — Но от какво?

— Не зная.

Той поклати глава повече на себе си, сякаш смехът бе запалена кибритена клечка пред лицето му, която се мъчеше да угаси.

— Помни ми думата, Диана, макар да се намираме в царството на смъртта, бъди уверена, че никога друг път в живота си няма да бъдеш като тази вечер защитена не само от нещастие, а и от най-малката обида. Дори нито едно кралско семейство никога не е имало по-предана стража, готова да се жертвува за него и начаса, и в бъдеще, каквато ще имаме ние тази нощ. Това не ти ли вдъхва сигурност?

— Друго исках да кажа — отвърна Диана, като се размърда на седалката. — Моят страх е съвсем различен, дори и сама не зная как да го нарека. Ти преди малко спомена думите божества, съдба и злокоба. Всичко това е привлекателно, но същевременно и плаши. Аз не желая на никого да причинявам нещастие.

— О! — възкликна той зарадван. — Като всеки владетел, тебе короната едновременно те блазни и плаши. Но това е съвсем естествено, защото в края на краищата всяка корона носи със себе си и блясък, и огорчения.

— Стига, Бесиан — прекъсна го нежно тя. — Не се шегувай.

— Не се шегувам — отвърна той със същата безобидна веселост. — И аз изпитвам същото чувство. Гостът, бесата и кръвното отмъщение са нето като отделни действия от античната трагедия и да участвуващ в нея, ще рече, да си подготвен и за евентуална драма. Въпреки това ние няма от какво да се боим, Диана. На сутринта ще свалим от главите си короните и до следващата вечер ще си починем от тежестта им.

Той почувствува как пръстите ѝ гаят шията му и допря глава до косите ѝ. Как ли ще спим там, дали заедно, или поотделно — помисли тя, а него попита:

— Има ли още много път?

Бесиан откrehна леко вратичката, за да запита кочияша, за когото почти бяха забравили. Заедно с отговора в колата нахлу и вълна студен въздух.

— Наближаваме — рече Бесиан.

— Б-р-р, колко е студено — отвърна тя.

Навън следобедът, който им се струваше безкраен, вече започваше да преваля. Пръхтенето на конете сега се чуваше по-силно и Диана си представи пяната, която излиза от устата им, докато теглят колата към непознатия дом, където те щяха да отседнат.

Още не беше се здрачило съвсем, когато колата спря и те слязоха. След продължителното трополене по каменистия път сега всичко наоколо им се струваше глухо като мъртвило. Кочияшът им посочи една от каменните къщи, които се издигаха отвъд пътя, но краката им бяха изтръпнали и те се чудеха как ще стигнат дотам.

Повъртяха се известно време край колата, качваха се, слизаха, като вземаха ту пътните си чанти, ту куфарите, докато накрая необикновеното шествие се запъти към къщата — двамата напред, хванати под ръка, следвани от кочияша, натоварен с кожените куфари.

Когато приближиха дома, Бесиан пусна жена си и с несигурни крачки взе да обикаля около каменната сграда. Високата тясна порта бе затворена, прозорците тъмнееха и на нея внезапно ѝ мина през ум: „Дали са получили телеграмата ни?“

В това време Бесиан бе приближил каменния дом и с вдигната глава се канеше да извика според обичая: „Приемаш ли гости, стопанино?“ При други обстоятелства Диана сигурно би се разсмяла на глас, ако видеше така мъжа си, в ролята на планинец-гост, но сега нещо я възпираше. Може би сянката на къщата (камъкът хвърля тежка сянка — казваха старите) я потискаше.

Бесиан Ворпси повторно вдигна глава и изведнъж тялото му ѝ се стори дребно и беззащитно край този студен хилядолетен каменен зид, под който той отново се готвеше да повика стопанина.

Отдавна бе минало полунощ, но Диана не можеше да заспи. Непрекъснато се въртеше под двата вълнени китеника и ту ѝ се струваше, че ѝ е топло, ту чувствуваше студ. Бяха ѝ постлали направо на дъсчения под в стаята при невестите и девойките на горния кат. Бесиан спеше в стаята за гости. Едва ли и него ще го хване сън — помисли си тя.

През дюшемето под тях се чуваше преживянето на добитък. Отначало Диана се ужаси от този шум, но една от невестите до нея ѝ прошепна да не се плаши, защото това бил волът Казил. От уроците по зоология тя си спомни, че кравите и воловете преживят така погълнатата през деня храна и се успокои. Но това не ѝ помогна да заспи.

В съзнанието ѝ се преплитаха всевъзможни откъслечни думи и фрази, чути отдавна или само преди няколко часа. По едно време ѝ се стори, че именно тези объркани мисли са причина за безсънието ѝ и се помъчи някак да ги подреди. Но това се оказа почти невъзможно. Едва успяваше да свърже едните, а в това време другите още повече се заплитаха. За известно време се помъчи да се съсредоточи върху сватбеното им пътешествие, така както го бе начертал Бесиан преди заминаването. Започна да пресмята дните, които щяха да прекарат в планините, различните домове, където ще отседнат, някъде при съвсем непознати хора, като например в крепостта Ороши, в която щяха да пристигнат утре и да бъдат посрещнати от загадъчния владетел на Северен Рафш. Диана се мъчеше да си представи как ще изглежда всичко това, но точно тогава мислите ѝ отново се объркаха. Тя притисна с ръце слепоочията си, сякаш да спре ускореното им пулсиране, което според нея бе свързано с изострянето на мислите ѝ, но след малко ѝ се стори, че това притискане още повече ги обърква. Свали ръце и даде воля на мислите си. Но това се оказа непоносимо. Все пак трябва да мисля нещо последователно — си каза тя. Започна да си припомня онова, което преди няколко часа бяха разговаряли в стаята за гости. Ще преповторя всичко — помисли си, — както преживя волът долу под нас в обора. На Бесиан сигурно ще му хареса това сравнение. Той се държа твърде сърдечно с хората горе в стаята за гости. Обясни ѝ някои неща, като предварително поиска съгласието на стопанина, защото в стаята на гостите или стаята на мъжете, както още я наричаха, не се разрешаваше шушука не или шепнене на ухо. В тази стая — обясни ѝ Бесиан — се говорят само „мъжки приказки“, не се разрешава да се дрънкат врели-некипели, разни клюки или казано-речено, както и недомлъвки. Всеки разговор завършва с думите „добре го каза“ или „златна ти уста“. Ето, запомни това, което се говори — обърнал се бе към нея Бесиан. И тя внимателно следеше разговора, като се убеждаваше, че наистина бе така, както ѝ бе разказал. След като домът на албанеца е една в истинския смисъл на думата крепост — обясняваше той — и след като вътрешното устройство на семейството според канона напомня структурата на малка държава, естествено е и разговорът на албанеца да бъде в етатизиран стил. След това по време на вечерята Бесиан отново се спря на любимата си тема за госта и гостоприемството, като ѝ обясни, че понятието „гост“ като всяко рядко явление, наред със своите привилегии, има и своите абсурдни страни. Тази вечер ние тук сме всесилни като божествата — ѝ бе казал той, — можем да направим каквото пожелаем, дори можем и да убием някого и за всяко наше безумие вината се поема от стопанина на дома, защото той ни е дал хляб (само да не оскверниш хляба — казва канонът), но въпреки това и за нас като божества има граници. И знаеш ли какви са те? На нас, които можем да извършим всичко, дори и убийство, не ни се разрешават две неща: първо, да оберем със залък чинията, в която сме яли, и второ, да пипаме огнището. Диана едва се сдържа да не се изсмее. Но това е смешно — бе отвърнала, — дори повече от смешно. Може да е така — бе казал мъжът и, — но въпреки това е истина. Ако аз тази вечер направя едно от тези две неща, стопанинът на къщата веднага ще стане, ще се приближи до прозореца и със страхотен вик ще извести селото, че трапезата му е осквернена от госта. От този миг гостът се

превръща в смъртен враг. Но защо — попита Диана, — защо е така? Бесиан повдигаше рамене. Не зная, просто не зная как да ти го обясня. Може би това произтича от диалектиката на нещата, затова и у тези величествени божества са добавени и: някои недостатъци, не с цел да бъдат принизени, а навярно за да ги направят по-реални. Така говореше Бесиан, а тя поглеждаше крадешком наоколо и на няколко пъти понечи да му каже: „След като хората се отъждествяват с величествените божества, не може ли да има поне малко повече чистота? В края на краищата първото условие една жена да се сравни с горска самодива е да има къде да се окъпе, не е ли така?“ Но Диана не каза нищо от онова, което си мислеше, не защото се страхуваше, а от съжаление към него — да не спре полета на въображението му. Всъщност рядко се случваше да ѝ мине нещо през ум и тя да не го сподели с мъжа си. Диана споделяше всичко, което мислеше, и той го знаеше, затова и никога не се обиждаше, ако тя, без да иска, с нещо го засегнеше, тъй като това бе данъкът, който плащаше за нейната искреност.

Диана може би за стотен път се обърна на другата: страна. Впрочем този хаос на мислите в главата ѝ не започна, когато си легна, а още там горе, в гостната стая. Макар да се стараеше да следи всичко, което се говореше, още тогава мислите ѝ започнаха да се пренасят от едно на друго. Сега, когато ги преживяше (и тя за втори път се засмя на себе си), ту чувствуваше боязливото приближаване на съня, ту отлитането му, било от някое изскърцване на пода, било от полазването на нещо по тялото ѝ. Веднъж несъзнателно простена: „Защо ме доведе тук?“ — и сама се зачуди на гласа си, тъй като все още бе будна, макар да не разбра съвсем ясно думите. В просъница тя видя как пред нея се простират пустите чукари, откъдето минаха сутринта, само че покрити с чинии, които в никакъв случай не трябваше да обират със залък, а тя правеше точно; обратното, протягаше към тях ръка със залък хляб и; всичко наоколо започваше застрашително да се тресе.

Но това е мъчение — помисли тя и отвори очи. На тъмната стена отсреща различни бледо осветено, квадратче. Като омагьосана дълго не можа да свали, очи от светлото късче. Къде е било досега, че не съм го забелязала? Навън, изглежда, вече се разсъмваше. Диана не бе в състояние да откъсне поглед от тясното прозорче. Сред мъчителния мрак на стаята този още плах къс зора беше като повик на избавлението. Диана чувствуваше как под неговото успокояващо въздействие бързо се освобождаваше от своята потиснатост. Върху това квадратче със сивкава светлина са се появявали много утрини, иначе нямаше как то да е толкова трезво, спокойно и така безразлично към ужасните кошмари на нощта. С негова помощ Диана бързо заспа.

Колата отново тръгна по планинския път. Денят бе сив и глухият хоризонт се губеше в алпийските висини. Изпращачите току-що си бяха тръгнали обратно и те, свалили короната на госта, с уморени от изминалата нощ лица, отново седяха на кадифените седалки.

— Как спа? — попита я той. — Изобщо можа ли да заспиш?

— Едва някъде на разсъмване.

— А аз не можах да мигна.

— Така и предполагах.

Бесиан взе ръката ѝ и я задържа в своята. Беше първата им нощ след сватбата, когато спаха поотделно. Известно време той гледа крадешком профила ѝ. Диана му се стори бледа. Испита желание да я прегърне, но кой знае защо, се въздържа.

После се загледа през прозорчето и без да извърща глава, от време на време с крайчеца на окото си наблюдаваше профила на жена си. Имаше нещо повече от обикновена бледина, лицето ѝ му се стори студено, Ръката ѝ отпуснато лежеше в неговата. Какво ѝ става? — питаше се той, но нищо не ѝ каза. Някаква едва доловима тревога се надигаше у него и изпълваше цялото му същество.

Може би е силно казано студенина. По-скоро някакво отдръпване или първата фаза на известно отчуждаване, ако можеше в случая да се употреби подобна дума.

Колата ритмично се поклащаше, а Бесиан продължаваше да разсъждава кое от двете неща можеше да бъде. Сигурно не е нито едното, нито другото — си каза накрая той. Навярно е нещо много по-просто. Запазване на известно разстояние или своего рода сдържаност, ако може така да се нарече, която всеки носи у себе си и която в края на краищата представлява една от тайните на личната привлекателност. У Диана тази сутрин просто имаше известна доза сдържаност и това му правеше впечатление, тъй като бе свикнал винаги да я разбира и да я чувствава близка.

Сивата светлина на деня оскъдно проникваше в колата и като че ли не стигаше това, та кадифената облицовка поглъщаше част от нея и вътре ставаше все по-мрачно. Бесиан Ворпси си мислеше, че претърпява първата фаза на поражението, когато все още не може да се разбере дали то е тежко, или не. С тънкия си усет той долавяше, че е в състояние да открие загубата там, където други още виждаха победата.

Бесиан се засмя на себе си и от това разбра, че съвсем не бе отчаян. В края на краищата сигурно и той понякога ѝ се струва малко далечен и нямаше нищо лошо, ако и тя на свой ред запази известно разстояние. Дори в такива моменти я чувствуваше още по-желана.

Той се улови, че дълбоко въздъхна. Ще дойдат и други дни в живота им, когато ту единият, ту другият ще става временно така загадъчен, но Бесиан беше сигурен, че пак ще успява да възвръща предишните си позиции.

О, господи, какви позиции съм загубил, че трябва отново да ги спечелвам? — засмя се той на мислите си. Смехът му, тъй като не се появи на лицето, се разля сподавен в него. И сякаш за да се убеди в безсмислените си предположения, за четвърти път погледна крадешком жена си с надеждата да открие доказателства, опровергаващи онова, което мислеше. Но красивото лице на Диана не изразяваше нищо такова.

Вече няколко часа пътуваха, когато колата изведнъж спря наред пътя. Още преди да попитат какво се е случило, видяха кочияша да слиза и да приближава прозорчето откъм Бесиан. Той отвори вратичката и им каза, че има едно място, където могат да обядват.

Едва сега забелязаха, че са спрели пред някаква къща със стръмен покрив, навярно хан.

— До крепостта Ороши имаме още четири-пет часа път — обясни кочияшът на Бесиан — и не вярвам да намерим друго място, където бихме могли да хапнем Освен това и конете трябва малко да си починат.

Без да възрази, Бесиан пръв скочи от колата, ката, подаде ръка на жена си, за да ѝ помогне да слезе. С едно леко движение Диана се озова на земята. Хванала под ръка мъжа си,

тя гледаше към хана. Трима-четирима души вече бяха успели да излязат навън и с любопитство наблюдаваха новодошлите. Последният, който излезе от хана, ги приближи, като се олюляваше на кривите си крака.

— Заповядайте, господа — покани ги той.

Разбраха, че това бе ханджията и кочияшът го попита могат ли да обядват в хана и дали има храна за конете.

— Разбира се, разбира се. Влезте, моля ви — отвърна стопанинът, като посочи с ръка към вратата, докато погледът му беше отправен към стената, където нямаше ни врата, нито каквото и да било друго място за влизане. — Заповядайте, господа. Добре дошли!

Диана го гледаше в почуда, а Бесиан й прошепна, че е кривоглед.

Докато вървяха към вратата, ханджията минаваше ту от едната, ту от другата им страна. В движенията на разкривените му крайници наред с оживлението, че посреща такива гости, се долавяше и известно безпокойство.

— Имам една отделна стая — обясни той — и въпреки че масата в нея днес е заета, ще сложа още една за вас. От три дни при мене е отседнал Али Бинаку с помощниците си — добави с известна гордост той. — Лично Али Бинаку. Не го ли познавате?

Бесиан повдигна рамене.

— Вие от Шкодра ли идвате? А може би от Тирана? Ами, разбира се, с такава кола. Ще останете ли да нощувате?

— Не, ние пътуваме за крепостта Ороши.

— А, да, разбирам. Близко две години не съм виждал такава кола насам. Да не сте роднини на принца?

— Не, негови гости сме.

Когато прекосяваха общото помещение, за да влязат в стаята, Диана почувствува погледите на отседналите в хана, някои от които обядваха на дългата мръсна маса от дъбово дърво, а други се бяха свили по ъглите, седнали върху черните си шаячни торби. Неколцина, дето седяха направо на пода, се размърдаха, за да сторят път на малката група.

— От няколко дни има малко бъркотия в хана поради уточняване на някакви межди тук наблизо.

— Уточняване на межди ли? — попита Бесиан.

— Да, господине — отвърна ханджията, като бутна с кривата си ръка една врата. — Затова е дошъл и Али Бинаку с помощниците си.

Последните думи ханджията изрече едва чуто, точно когато новопристигналите от Тирана прекрачваха прага на стаята.

— Ето ги — прошепна той, като кимна с глава към един от празните ъгли на стаята. Но съпрузите вече знаеха, че той е кривоглед и погледнаха точно в противоположната посока, където на една също дъбова, но по-малка и по-чиста маса се хранеха трима души.

— Сега ще донеса и за вас една маса — каза ханджията и мигновено изчезна.

Двамата мъже погледнаха към новодошлите, докато третият продължаваше да се храни, без да повдига очи. Отвън се зачу шум от влачене на нещо по пода, прекъсван от откъслечно трополене, което все по-ясно се чуваше в стаята, и накрая на вратата се показаха първо двата крака на масата, след това част от тялото на ханджията и после масата заедно с пъшканията и ругатните на недъгавия стопанин.

Най-подир той постави масата и отново излезе, за да донесе и столовете.

— Сядайте, господа — покани ги той, като нареди и дървените столове около масата. — Седнете, госпожа. Какво ще желаете за обед?

Бесиан го попита какво има, а Диана се обади, че иска само две пържени яйца и малко сирене. При всяка тяхна дума ханджията отговаряше „както обичате“ и за известно време се повъртя притеснен из стаичката, явно с желание да обслужи новите посетители, но без да забравя и предишните. Докато се мотаеше между двете групи видни гости, личеше как цялото му същество се напруга в желанието си да разбере коя от тях е по-важна. От тези усилия, насочвайки се ту към едните, ту към другите гости, тялото му сякаш още повече се разкривяваше.

— Кой знае за какви знатни особи ни мисли — каза Диана.

Бесиан, без да повдига глава, поглеждаше крадешком към тримата мъже, които обядваха. Докато се навеждаше да изтрие с кърпа масата им, ханджията, разбира се, побърза да ги осведоми за току-що пристигналите от Тирана. Единият от тях, най-ниският, се правеше, че не го чува или наистина не го слушаше. Другият гледаше разсеяно със светлите си безизразни очи, които така подхождаха на отпуснатото му безгрижно лице. Третият, облечен с карирано сако, не откъсваше очи от Диана. Личеше, че бе пийнал.

— Къде ще стане това уточняване на межди? — попита Бесиан ханджията, когато донесе пържените яйца за Диана.

— В местността Вълча пътека, господине — отвърна той. — На около половин час път оттук. Ако искате да отидете, с колата е много по-близо.

— Да отидем ли, Диана? — обърна се към нея Бесиан. — За нас ще е нещо необикновено.

— Както искаш — отвърна тя.

— Да няма някоя стара вражда за тези межди? — продължи да разпитва Бесиан ханджията. — Имала ли е убийства?

Ханджията подсвирна с уста.

— Как да не е имало, господине. Това е една ивица земя, която само смърт познава. На всяка педя има могила още от незапомнени времена.

— Трябва на всяка цена да отидем — рече Бесиан.

— Както искаш — повтори съпругата му.

— Три пъти досега е идвал Али Бинаку, но нито враждата, нито проливането на кръв спряха — продължи ханджията.

В това време niskият мъж от съседната маса стана. По начина, по който веднага след него се вдигнаха и останалите двама, Бесиан разбра, че това ще да е Али Бинаку.

Той поздрави с леко кимване на глава, без да поглежда някого от тяхната маса, и излезе. Другите двама го последваха. Онзи с карираното сако вървеше последен и на излизане още веднъж обгърна с поглед Диана със зачервените си от алкохола очи.

— Какъв отвратителен тип — каза Диана.

Бесиан махна с ръка.

— Може би не трябва да го виним — рече той. — Кой знае от колко време обикаля планините, без да види жена, без развлечения. Ако се съди по облеклото му, е градски човек.

— Въпреки всичко може да не гледа с такива похотливи очи — отвърна Диана, като отмести чинията, в която едното яйце стоеше недокоснато.

Бесиан повика ханджията, за да плати.

— Ако господинът и госпожата желаят да отидат до Вълча пътека, току-що тръгна затам Али Бинаку с помощниците си. Те са на коне. Можете да ги последвате е колата. Иначе ще трябва някой да ви придружи...

— Не, ще тръгнем след тях — отвърна Бесиан.

Кочияшът още пиеше кафето си в общата стая, когато те излязоха. Той веднага стана и ги последва. Бесиан погледна часовника си.

— Имаме поне два часа на разположение и можем да видим едно определяне на межда.

Кочияшът колебливо поклати глава.

— Не зная какво да ви кажа, господине. Доста е пътят до Ороши. Но ако желаете...

— Смятам, че до довечера ще стигнем в крепостта. Още е следобед и има доста време. Това е един рядък случай, който не си струва да се изпусне — обърна се той към Диана.

Тя бе вдигнала кожената яка на палтото си и чакаше да решат.

След десетина минути колата настигна малката група на Али Бинаку. Те отбиха конете встрани, за да им направят път, но се наложи да спрат, докато кочияшът им обясни, че колата ще ги последва, тъй като не знаят пътя за Вълча пътека. Диана се бе свила в дъното на седалката, за да не могат натрапчивите очи на мъжа с карираното сако, който минаваше ту отдясно, ту отляво на колата, да я открият.

Вълча пътека се оказа по-далеч, отколкото рече ханджията. Още отдалеч те забелязаха откритото плато, по което хората, дето сновяха нагоре-надолу, изглеждаха като тъмни петънца.

Докато приближаваха мястото, Бесиан Ворпси се мъчеше да си припомни какво пишеше в канона за синорите. Диана спокойно го слушаше. „Кости от гроб и граничен камък на синор никога не се местят“ — се казваше в него. „Преместили някой междата и това стане причина за убийство, тогава виновникът публично се прогонва от селото.“

— Да не би да отиваме да видим някое убийство? — попита Диана с нажален глас.

Бесиан се усмихна.

— Не се плаши. Навярно днес става дума за някакво разрешение по мирен начин, след като са повикали и този Али Бинаку, както го нарекоха.

— Изглеждаше много сериозен човек — обади се Диана, — докато единият от помощниците му, онзи със сако на палячо, е просто отвратителен.

— Какво толкова му обръщаш внимание — отвърна Бесиан, като гледаше напред, сякаш нямаше търпеше да стигнат мястото.

— Поставянето на граничните камъни е един изключително тържествен момент — каза той с поглед, вперен в далечината. — Не зная дали днес ще имаме щастието да присъствуваме на подобно нещо. Я виж една могила.

— Къде е?

— Ей там зад онзи храст вдясно...

— Да, да — отвърна Диана.

— Ето и още една.

— Видях я. И още една малко по-нататък.

— Сигурно това са могилите, за които ни говори ханджията — каза Бесиан. — Те служат като естествени гранични камъни между нивите и между собствениците им.

— Погледни още една — обади се Диана.

— Така се казва в канона — продължи Бесиан. — Когато стане убийство по време на разпрavia за межда, границата остава там, където е могилата.

Диана продължаваше да гледа през прозорчето.

— Могила, станала граница между две ниви, докато свят светува, никой не може да я помръдне — продължи Бесиан, — защото, както се казва в канона: „Тук се проля кръв, тук му остана главата.“

— Колко поводи да умре човек — отвърна Диана. Тя произнесе тези думи толкова близо до стъклото, че то се замъгли от дъха ѝ, сякаш искаше да сложи преграда между нея и гледката навън.

Тримата ездаци пред тях слязоха от конете. Няколко крачки по-назад спря и колата. Още със слизането си те почувствуваха, че привлякоха вниманието на всички. Наоколо имаше мъже, жени и деца.

— Я виж, има й деца — обърна се Бесиан към Диана. — Определянето на междите е единственото значително събитие в живота на планинеца, на което присъствуват и децата, за да се запомнят добре границите от всички.

Те продължаваха да разговарят помежду си, защото им се струваше, че по този начин по-естествено отстояват любопитните погледи на планинците. Диана крадешком наблюдаваше младите жени, черните им джубета, които плавно се поклащаха при всяко тяхно движение. Косите на всички бяха боядисани в гарвановочерно и подстригани по един и същи начин — с бретон на челото и спускащи се от двете страни до под ушите прави коси, които напомняха завесата на театрална сцена. Те гледаха отдалеч току-що пристигналата двойка, като се мъчеха да прикрият любопитството си.

— Студено ли ти е? — попита Бесиан.

— Малко.

Всъщност мястото бе студено и синевата на околните алпийски планини като че ли придаваше още по-голяма студенина и сивота на платото.

— Добре, че не вали дъжд — каза Бесиан.

— Дъжд ли? — изненада се тя. За миг дъждът ѝ се стори някак жалък и несъвместим с този зимен алпийски разкош.

Али Бинаку и помощниците му нещо разговаряха с група мъже наскред платото.

— Да отидем там — предложи Бесиан. — Все нещо ще разберем.

Те бавно си пробиваха път сред скупчените хора, като дочуваха част от шушуканията им, но било поради това, че говореха твърде тихо, било от планинския им диалект почти нищо не можаха да разберат. Доловиха само думите „принцеса“ и „сестрата на краля“, при което на Диана за пръв път от сутринта ѝ идеше да се разсмее на глас.

— Чу ли? — обърна се тя към Бесиан. — Мислят, че съм принцеса.

Зарадван от внезапната ѝ веселост, той ѝ стисна ръката.

— Мина ли ти поне малко умората?

— Да — отвърна тя. — Тук наистина е красиво.

Неусетно те приближиха групата на Али Бинаку. Запознаването им стана от само себе си сред струпалите се хора, сякаш нещо ги тласкаше един към друг. Бесиан се представи и каза откъде идва, същото направи и Али Бинаку — за всеобщо учудване на планинците, които смятаха, че той е известен по цялото земно кълбо... Докато двамата мъже разговаряха, кръгът наоколо ставаше все по-голям, като хората не откъсваха очи от тях, особено от Диана.

— Ханджията ни каза, че на това плато често са ставали разпри за межди — рече Бесиан.

— Да — отвърна Али Бинаку. Той говореше тихо, с монотонен глас, без какъвто и да било признак на въодушевление, нещо, навярно придобито от самата му работа като тълкувател на канона. — Вярвам, че сте видели могилите от двете страни на пътя.

Бесиан и Диана потвърдиха с глава.

— Толкова много убийства и въпросът пак не е разрешен — обади се Диана.

Али Бинаку я погледна спокойно. Слез любопитните погледи на тълпата, която ги заобикаляше, и особено след пламенните погледи на онзи с карираното сако, който се представи за геометър, очите на Али Бинаку се сториха на Диана като на класическа статуя.

— Разпрата не е за тази межда, която е установена с пролята кръв — обясни той. — Границата между тези земи завинаги е поставена върху лицето на земята. Онази, другата част, предизвиква разприте — и той посочи с ръка към края на платото.

— Онази, неокървавената част ли? — попита Диана.

— Именно тя, госпожо. От дълги години не стихва разпрата между двете села за това пасбище.

— Толкова ли е необходима смъртта, за да бъде границата постоянна? — прекъсна го Диана и сама се изненада от намесата си и особено от тона, в който не бе трудно да се отгатне известен протест, смесен с ирония.

Али Бинаку студено се усмихна.

— Ние именно затова сме тук, госпожо, за да не допуснем ново проливане на кръв.

Бесиан погледна въпросително жена си, сякаш искаше да й каже: „Какво ти става?“ Стори му се, че в очите ѝ прочете непозната досега нему ненавист. Той побърза да заличи следите на тази малка неприятност и попита Али Бинаку за нещо, без да се съсредоточава да чуе отговора му.

Всички наоколо следяха с очи малката група, която разговаряше. Само неколцина старци стояха встрани, насядали на някакви големи камъни, съвсем равнодушни към всичко.

Али Бинаку продължаваше да говори бавно и само след минута Бесиан разбра, че го бе попитал за нещо, за което може би беше по-добре да не разпитва — за убийствата, предизвикани от разпри за межди.

— Ако се случи убитият да не бъде повален на място от пушка, а започне да се влачи кога прав, кога пълзешком към чуждата земя, там, където раненият падне и издъхне, се издига грамада и тя става граница во веки веков, макар и в чужда земя.

Не само във вида му, но и по начина, по който се изразяваше, имаше нещо студено и различно от обикновения говор.

— А ако двама души едновременно стрелят един срещу друг — попита Бесиан.

Али Бинаку повдигна очи. На Диана ѝ се стори, че рядко бе срещала толкова нисък човек, чийто авторитет да не е засегнат ни най-малко от ръста му.

— Ако двама души стрелят едновременно на разстояние един от друг, междите остават там, където е паднал всеки от тях, а разстоянието помежду им се нарича „ничия земя“.

— Ничия земя — прошепна Диана. — Също като онази ивица на границите между държавите.

— Ето за това разговаряхме снощи — обърна се към нея Бесиан. — Не само в стила на говора, но и във всичките му мисли и постъпки, у жителя на Рафш има нещо държавническо.

— А когато още не е имало пушки? — попита Бесиан. — Канонът е по-стар от огнестрелното оръжие, не е ли така?

— Много по-стар, разбира се.

— Тогава се е използвал камъкът.

— Да — отвърна Али Бинаку. — Когато още не е имало пушки, се е използвал камъкът. При случай на разпра между две семейства, две села или два байрака спорешите страни са определяли хората, които ще носят камъка. Който отнасял на рамо камъка по-далеч, той е печелел.

— А днес какво ще правите? — попита Бесиан.

— Днес ще стане утвърждаването на границата на пасбището.

Али Бинаку обиколи с поглед пръснатата тълпа и накрая се спря на групата старци.

— Повикани са най-старите хора от байрака, за да докажат някогашната граница на пасбището.

Бесиан и Диана погледнаха нататък към старците, които продължаваха да стоят на големите камъни като актьори, очакващи да ги повикат на сцената. Бяха толкова възрастни, че сигурно от време на време забравяха за какво са дошли.

— Скоро ли ще започнете? — запитва Бесиан.

Али Бинаку извади часовника, прикрепен с ланец за малкия джоб на жилетката му.

— Да — отвърна той. — Надявам се, че съвсем скоро ще започнем.

— Да останем ли? — обърна се Бесиан към Диана съвсем тихо.

— Както искаш.

Планинците, особено жените и децата, следяха с очи всяко тяхно движение, но те вече никак свикнаха с това. Диана гледаше да избягва само пиянските очи на геометъра. Двамата помощници, единият от които се представи за лекар, вървяха по петите на Али Бинаку, въпреки че той не се обърна нито веднъж за нищо към тях, като че ли изобщо не му трябваша.

От раздвижването на хората стана ясно, че приближава тържественият час. След като се разделиха, Али Бинаку, следван от помощниците си, приближи едната, после другата група хора. Едва след раздвижването на планинците Диана и Бесиан забелязаха камъните, определящи старата граница, които минаваха през цялото плато.

Изведнъж над мястото се почувствува някакво трепетно очакване. Диана хвана под ръка Бесиан и цялата се облегна на него.

— Ами ако се случи нещо? — прошепна тя.

— Какво?

— Не виждаш ли, че всички планинци са с пушки? Той я изгледа продължително и му мина през ум да й каже: „Ти видя двамина с изпокъсани чадъри и си помисли, че можеш да се подиграваш с Рафш, а сега се изплаши“? Но се сети, че тя не спомена нищо за хората с чадърите, а само той си го бе помислил и затова замълча.

— Убийство ли? Не вярвам.

Всъщност всички планинци бяха въоръжени и над платото тегнеше тревожна напрегнатост. Тук-таме по ръкавите на някои се виждаше черната лента. Диана се притисна още по-силно до мъжа си.

— Скоро ще започне — каза той, без да откъсва очи от възрастните старци, които вече бяха на крак.

Изведнъж Диана почувствува необяснима празнота в душата си. Докато се оглеждаше наоколо, погледът ѝ несъзнателно се задържа на колата. Спряла в края на платото, черна, с извивките, на вратите в стил рококо и облицованото с кадифе купе като концертните ложи, тя стоеше встрани съвсем чужда сред сивия алпийски фон. Идеше ѝ да разтърси ръката на Бесиан и да му каже: „Виж колата“, но в същия миг той ѝ прошепна:

— Започват.

От групата на старците се отдели един, явно се подготвяше за нещо.

— Да приближим — каза Бесиан и дръпна жена си за ръката. — Изглежда двете спорещи страни са избрали този старец да определи границата.

Старецът направи няколко крачки и спря до един камък с току-що изровен до него чим. Над платото настъпи мълчание или поне на тях така им се стори, защото всъщност людската глъчка беше много по-слаба в сравнение с непрекъснатото свистене на планинския вятър, така че мълчанието нямаше как да надвие, но въпреки това се почувствува.

Старецът се наведе, хвана с две ръце камъка и го сложи на рамо. Някакъв друг постави на същото му рамо и чима. Сухото, със сивкави петна лице на стареца сякаш се вкамени. Тогава сред всеобщото мълчание звучен глас с метален ек, без да се разбере от коя страна идеше, извика:

— Върви, но ако не отсъдиш справедливо, иска този товар тежи на съвестта ти, докато си жив!

Очите на стареца останаха за няколко мига неподвижни. Човек трудно би повярвал, че нозете му ще пристъпят дори и крачка, без да се сгромоляса, но старецът продължи напред.

— Да приближим още малко — прошепна Бесиан.

Сега двамата бяха почти сред тълпата, която вървеше подир стареца.

— Кой извика така преди малко? — попита шепнешком Диана.

— Старецът — отвърна със същия глас Бесиан. — С камък и къс земя на рамо той се заклева, както се казва, в канона.

Гласът на стареца бе дълбок, сякаш идеше от дъното на пещера:

— В името на този камък и този къс земя, които съм нарамил, и в името на онова, което съм чул от деди и прадеди, тук е била някогашната граница на пасбището, тук я поставям и аз. Ако лъжа, този камък и тази пръст да ми тежат на душата до края на живота.

Старецът, следван от тълпата, тръгна бавно през платото. Чуха се още веднъж последните му думи: „Ако лъжа, този камък и тази пръст да ми тежат на душата на този и на онзи свят“ — и той пусна товара на земята.

Неколцина планинци, които вървяха непосредствено след него, веднага направиха по копка на мястото, отбелязано от стареца.

— Ето сега изваждат старите камъни и ги поставят по новата граница — обясни Бесиан на жена си.

Тук-таме се чуваха удари на чук. Някой извика: „Доведете децата! Доведете децата да видят!“

Диана гледаше разсеяно забиването на камъните. Изведнъж сред черните джубета забеляза карианото сако и се хвана за ръкава на мъжа си, сякаш търсеше помощ. Бесиан я погледна въпросително, но тя не успя да каже нищо, тъй като геометърът се озова пред тях. Усмивката правеше погледа му още по-мътен.

— Каква комедия — заговори той, като посочи с глава планинците. — Каква трагикомедия! Разбрах, че сте писател. Моля ви опишете тази идиотщина.

Бесиан само го изгледа с неприязън, но нищо не му отговори.

— Простете, че се намесих така нетактично. Моля да ме извините специално вие, госпожо.

Той направи лек, малко театрален поклон пред Диана и тя усети миризмата на алкохол.

— Какво искате? — попита тя студено, без да скрива отвращението си.

Онзи на няколко пъти понечи да заговори, но държането на Диана, изглежда, го смути. След това извърна глава към планинците и за известно време остана така с неподвижно лице, по което все още се долавяше противната му усмивка.

— Иде ти да завиеш на умряло — измърмори той след малко. — Никога и никъде по земното кълбо не е нанасяна по-голяма обида на геометрията.

— Какво?

— И как да говоря иначе? Ето, аз съм геометър. Учил съм именно за тази работа, разбирате ли ме? Да измервам земите. И/въпреки това години наред скитам из Рафш, без да упражнявам професията си, защото планинците не искат и да знаят за геометъра. Вие сами видяхте как определят границите. С камък на рамо, с проклетия и с не знам още какво. А моите уреди вече години наред стоят в пътната ми чанта. Захвърлил съм ги в един ъгъл на хана. Някой

ден така и ще ги задигнат, ако не са го сторили досега. Но аз няма да оставя работата да стигне дотам. Ще ги продам ѝ ще им изпия парите, преди да са ги откраднали. Ама че тежки дни. Тръгвам, господине, моят шеф Али Бинаку ми прави знак с ръка. Прощавайте, господин писателю, ако нещо съм сгрешил, извинете ме и вие, красива госпожо. Сбогом.

— Странен човек — каза Бесиан, когато онзи се отдалечи.

— Какво ще правим сега? — попита Диана.

Те затърсиха с очи кочияша сред оредялата тълпа, който, щом ги видя, веднага приближи.

— Ще тръгваме ли?

Бесиан кимна с глава.

Те се запътиха към колата точно когато старецът докосваше с ръка току-що поставените на новото място камъни, като произнасяше проклятие към онези, които биха дръзнали да ги преместят.

Докато се качваха в колата, Диана почувствува, че вниманието на планинците, което временно бе съсредоточено в определяне на новата граница, отново се насочи към тях. Тя влезе в колата, а Бесиан махна отдалеч още веднъж с ръка към Али Бинаку и помощниците му.

Диана се чувствуваше малко уморена и пътя до хана изминаха почти без да разговарят.

— Да прием ли по едно кафе, преди да тръгнем? — попита я Бесиан.

— Нямам нищо против.

Докато правеше кафето, ханджията им разказа за отделни спорни случаи, прекрасно разрешени от Али Бинаку, които се предаваха от уста на уста из планините. Веднага се долови, че той твърде много се гордее с отседналите в хана му гости.

— Когато идва в този край, Али Бинаку винаги отсяда при мене — рече ханджията.

— А къде живее постоянно? — запита го Бесиан, колкото да каже нещо.

— Никъде. Али Бинаку е навсякъде, затова няма дом. Той е винаги на път, защото все някъде има разправии и дразги и хората имат нужда, от справедлив съдия.

Той продължи да разказва за Али Бинаку и за раздорите от векове, наред между, хората и когато им поднесе кафето, и след това, като прибираще чашите и парите, чак докато ги изпрати до колата.

Когато се качваха, Бесиан усети, че Диана му стисна ръката.

— Виж, Бесиан — прошепна тя.

На няколко крачки от тях един твърде блед млад планинец ги гледаше като втрещен. На ръкава му ясно се виждаше пришитата черна лента.

— Ето един обречен — каза Бесиан и се обърна към ханджията. — Познаваш ли го?

Ханджията извърна кривогледите си очи към планинеца. Личеше, че пътникът се канеше да влезе в хана и бе спрял, колкото да види тези редки гостих колата.

— Не го познавам — отвърна ханджията. — Преди три дни мина оттук на път за Ороши, където отиваше да плати кръвния си данък. — Ей, момко — извика той на непознатия, — как се казваш?

Извикването на ханджията, изглежда, дойде неочаквано за планинеца и той извърна очи към него. В това време Диана се качи в колата, а Бесиан остана за миг на стъпалото, за да види дали непознатият ще отговори. На синкавото стъкло на прозорчето се открии лицето на Диана.

— Гьорг — отвърна непознатият с несигурен глас и малко разчленено, като човек, който дълго време не е проговарял.

Бесиан влезе в колата и се отпусна на седалката до жена си.

— Убил е човек преди няколко дни. Сега се връщал от Ороши.

— Чух — отвърна — тя тихо, без да откъсва очи от стъклото.

От мястото, където стоеше като вцепенен, планинецът гледаше смаяно младата жена.

— Колко е блед — обади се Диана.

— Името му е Гьорг — отвърна Бесиан, докато се наместваше на седалката. Диана не откъсваше очи от прозорчето. Отвън се чуваше гласът на ханджията.

— Знаеш ли пътя? — питаше той кочияша. — Внимавай при Сватовските гробове, там всички се объркват, вместо да тръгнат надясно, хващат наляво.

Колата потегли. Очите на непознатия, които изглеждаха още по-черни на бледото му лице, продължаваха втренчено да следят малкото квадратче, върху което се открояваше Диана. Тя също, въпреки че не искаше да гледа нататък, нямаше сили да откъсне поглед от този, появил се така ненадейно край пътя, планинец. Докато колата се отдалечаваше, тя на няколко пъти изтри запотеното от дъха си стъкло, но то отново се замъгляваше; сякаш бързаше да спусне завеса между нея и пътища.

— Ти беше прав — обади се тя, като се облегна уморено назад, когато колата вече доста се бе отдалечила и навън не се виждаше жива душа.

Бесиан я погледна за миг учудено. Той понечи да я попита за какво смята, че е бил прав, но нещо го възпря. Всъщност по време на пътуването им през цялата тази сутрин той имаше впечатление, че за някои неща тя не бе съгласна с него. И след като сега сама потвърждаваше обратното, сметна за излишно, да не рече опасно, да иска тя да се доизкаже. Главното бе да не остане разочарована от това пътуване. А ето че тя току-що се съгласяваше за нещо с него. Бесиан се оживи. Макар и смътно, той се досещаше в какво смята, че е бил прав.

— Забеляза ли колко блед беше онзи планинец, който преди няколко дни е извършил кръвно отмъщение — попита Бесиан и несъзнателно спря поглед на венчалния ѝ пръстен. — Когато току-що срещнахме?

— Наистина беше ужасно блед — потвърди Диана.

— Кой знае какво раздвоение и какви колебания е изпитвал, когато е тръгнал да убие човек? Нерешителността на Хамлет е нищо в сравнение с раздвоението на този Хамлет от нашите планини.

Тя го погледна с топлота.

— Може да ти се стори прекалено силно, че сравнявам датския принц с един планинец от Рафш.

— Ни най-малко — отвърна Диана. — Ти така увлекателно умееш да говориш за най-различни неща и знаеш колко много ценя това у тебе.

Мимоходом му мина през ум, че това бе едно от качествата, което му помогна да привлече и спечели Диана.

— Хамлет е тласнат от духа на баща си към отмъщение — продължи Бесиан разпалено. — А можеш ли да си представиш какъв ужасен призрак тласка планинеца към кръвно отмъщение?

Широко отворените очи на Диана го гледаха изпитателно.

— По домовете, чийто ред е да извършат кръвно отмъщение, на видно място е окачена окървавената риза на последната жертва, която не се сваля, докато не бъде отмъстено — продължи Бесиан. — Можеш ли да си представиш какъв ужас е това? Призракът на бащата на Хамлет се явява само два-три пъти в полунощ, и то за миг, а ризата, която чака разплата по къщите на нашите планинци, виси дни и нощи, месеци наред, през всички годишни времена, кървавите петна по нея променят цвета си и хората казват: „Ето, мъртвият няма търпение да отмъстят за него.“

— Може би затова той бе толкова блед — рече Диана.

— Кой?

— Онзи планинец, когото видяхме.

— А, да. Сигурно.

За миг на Бесиан му се стори, че Диана произнесе така думата „блед“, сякаш искаше да каже „красив“, но веднага отхвърли тази мисъл.

— И какво ще прави сега? — попита Диана.

— Кой?

— Онзи... планинецът.

— Какво ще прави ли? — и Бесиан повдигна рамене. — Ако е убил кръвния си враг преди четири-пет дни, както каза ханджията, и ако вече е получил голямата беса, тоест беса за един месец, тогава не му остава да живее повече от двадесет и пет дни.

Бесиан тъжно се усмихна, но нейното лице остана неподвижно.

— Това е нещо като известно право да живее на този свят — продължи Бесиан. — Прословутият израз, че живите не са нищо друго освен мъртъвци, дошли с разрешение на този свят, в нашите планини придобива съвсем конкретен смисъл.

— Така изглеждаше и той, като дошъл с разрешение от онзи свят — прошепна тя. — И с този знак на ръкава. Диана дълбоко въздъхна. — Ти много хубаво се изрази — продължи тя, — точно като Хамлет.

Бесиан гледаше навън със застинала на лицето усмивка.

— И само като си помислиш, че Хамлет, след като се убеждава, че така трябва да постъпи, извършва съвсем съзнателно убийството, а силата — и Бесиан посочи с ръка назад към пътя, — която тласка този, е извън него, дори понякога и извън времето, в което живее.

Диана съсредоточено то слушаше, въпреки че по нещо се губеше от смисъла на думите му.

— Необходима е исполинска воля, за да тръгнеш сам към смъртта, тласкан от една повеля от древни времена — продължи Бесиан. — Защото тази повеля в много случаи идва отдалеч, понякога дори от изчезнали човешки поколения.

Диана отново дълбоко въздъхна.

— Гьорг — прошепна тя. — Нали така се казваше? — Кой?

— Онзи планинец... при хана.

— Да, Гьорг. Точно така беше. Този човек ти направи силно впечатление, нали?

Тя потвърди с глава.

На няколко пъти се опита да завали, но дребните дъждовни капки сякаш потъваха в неизмеримото, пространство, без да достигнат земята. Само някои от тях се задържаха по стъклото на прозорчето и потрепваха като дребни сълзи. Известно време Диана гледа капките, от които стъклото изглеждаше като натъжено.

Тя изобщо не чувствуваше умората. Усещаше някаква необяснима вътрешна лекота, която за съжаление не я правеше по-радостна.

— Дълга се случи тази зима — обади се Бесиан. — Не ще и не ще да си отиде.

Диана продължаваше да гледа пейзажа навън. В него имаше нещо, което раздвояваше вниманието ѝ и като че ли я облекчаваше и освобождаваше от всякакви напрегнати мисли. Диана взе да си припомня заплетените случаи и тълкуването на канона от страна на Али Бинаку, за които им разказа ханджията. Всъщност не целите случки, а отделни части от тях бавно изплуваха в съзнанието ѝ. Ето двете повалени порти, които трябвало да разменят местата си. Едната, надупчена от някого с куршум в лятна вечер: Стопанинът на засегнатия дом трябвало да си отмъсти. Как да пролива кръв заради една пробита с куршум порта, но и нанесената обида не се търпяла. Тогава повиканият Али Бинаку решил: да се свали здравата

порта от дома на виновника и на нейно място да се постави продупчената врата за цял живот, без да има право да я подменя.

Диана си представи пътуванията на Али Бинаку от село на село и от една област в друга, следван от двамата си помощници — лекаря и геометъра. По-чудновата от тази група човек трудно можеше да си представи. Или друга случка: една вечер пристигнал ненадейно някакъв гост у някого и той изпратил жена си до съседите (а най-близката къща била на около четвърт час от тях) да поиска в заем някои неща, за да посрещнат госта. Минали часове, а жена му не се завръщала, но той не се издал пред госта и таил безпокойството си чак до сутринта. Ала жена му не се завърнала нито на втория, нито на третия ден, защото се случило нещо, което никога не е ставало в Рафш — жената насила била задържана в плен в дома на съседите и всеки от тримата братя прекарал по една нощ с нея.

Диана само за миг си представи, че е на нейно място и настръхна от ужас. Тръсна глава, като че да се освободи от тази отвратителна мисъл, но не беше толкова лесно.

След третата нощ жената се върнала у дома и разказала всичко на мъжа си. Но какво да направи опозореният? Случката била толкова необикновена, че срамът можел да се заличи само с кръв. Но родът на развратените братя бил многоброен и силен и още през първата година на кръвното отмъщение семейството на опозорения щяло да се затрие. Освен това засегнатият не бил и от много смелите. И така за невероятната случка той поискал нещо, което рядко ще направи планинец — помощта на съда на старейшините. Съденето било трудно. Не било лесно да се осъди едно невиджано и нечувано дотогава деяние в Рафш, а още по-трудно било какво наказание да наложат на тримата братя. Повикали на помощ Али Бинаку и той предложил две разрешения: или тримата братя да изпратят поред своите жени за по една нощ при мъжа на опозорената, или единият от тях да бъде убит от потърпевшия, без да се търси след това кръвно отмъщение. Братята се посъветвали и избрали второто — един от тях да бъде убит, и то средният брат.

Онази част от разказа за смъртта на средния брат Диана си я припомни съвсем бавно, като на филмова лента. Средният брат поискал от старейшините тридесетдневна беса. След това на тридесетия ден опозореният го причакал в засада и съвсем спокойно го убил.

— И после? — бе попитал Бесиан.

— После нищо — продължи разказа си ханджията. — Бил човекът на тази земя и си отишъл, няма го повече и всичко това заради една глупост.

Зашеметена, Диана мислеше колко време му остава да живее на онзи планинец, наречен Гьорг. Броени дни — си каза тя и въздъхна.

— Ето една изгнаническа кула — обади се Бесиан и посочи с пръст на стъклото.

Диана погледна нататък.

— Онази, горната част, виждаш ли я? Вместо прозорци, тесни отвори като бойница.

— Колко е мрачна — отвърна Диана.

Тя често беше слушала да се говори за прословутите изгнанически кули, където обречените се затварят, след като изтече срокът на бесата и напуснат дома, за да избавят от

опасност семействата си. Тя за пръв път виждаше изгнаническа кула и слушаше с интерес и най-малките подробности за нея.

— През тесните отвори на кулата се виждат всички пътища на селото, така че никой не може да приближи, без да бъде забелязан от изгнаниците — обясняваше Бесиан. — А един от отворите гледа към портите на църквата, та в случай на помирение изгнаникът да излезе от кулата, но това става твърде рядко.

— И колко време стоят хората там?

— В изгнаническата кула ли? О, с години, докато се случи някое такова събитие, което да промени отношението между пролятата кръв и предстоящото отмъщение.

— Пролятата кръв и предстоящото отмъщение — повтори Диана. — Ти говориш за това като за банкерски сметки.

Бесиан се усмихна.

— В известен смисъл е така. Канонът отначало докрай е пропит с една студена пресметливост.

— Това наистина е ужасно — отвърна Диана, но Бесиан не разбра дали онова, което тя каза, се отнасяше за изгнаническата кула, или за неговите последни думи.

Диана отново приближи глава до стъклото, за да погледне още веднъж мрачната кула, от която сега се виждаше само част. Тук ще влезе и онзи блед планинец — помисли си тя. Но не е изключено да го убият, преди да се затвори в тази каменна крепост. Гьорг — прошепна тя наум и почувствува как нещо сякаш я прободe в гърдите. Наред с болката изпита и някаква приятна отмалялост. Диана усещаше как губи онази опора, която чувства всяка млада жена, когато е сгодена или има любим човек, и това я предпазва от опасността да обикне някой друг. За първи път от запознанството си с Бесиан тя си позволяваше да мисли свободно за някого. Мислеше за онзи непознат планинец, който бе получил разрешение да живее само известно време на този свят — както се изрази Бесиан, — а срокът бе твърде кратък, малко повече от три седмици и с всеки изминат ден се приближаваше към смъртта, а той бродеше из тези планини с черната лентичка на ръкава, която показваше, че е длъжник на кръвното отмъщение и навярно затова бе толкова блед този избраник на смъртта, белязан като дърво за сеч в гората — както го сравни Бесиан. Това говореха сякаш впитите му в нея очи: „Аз съм за кратко време на тази земя, непозната госпожо!“

Нито веднъж досега ничий мъжки поглед не бе вълнувал така Диана. Може би това идеше от присъствието на смъртта — мислеше тя — или от съжаление, че беше толкова красив. Трудно ѝ бе да разбере дали тези няколко капки като сълзи бяха на стъклото, или в нейните очи.

— Какъв дълъг ден — каза тя и сама се учуди на думите си.

— Уморена ли си? — попита Бесиан.

— Малко.

— След час, най-много час и нещо трябва да пристигнем.

Той сложи ръка на рамото ѝ и леко я притисна към себе си. Тя стоеше спокойно, без да се противи, но и без да се отпуска в прегръдката му, сякаш да може след това по-лесно да се отдръпне. Бесиан го почувствува, но приятният мирис, който го лъхна от шията ѝ, го накара да наведе глава и да ѝ пошепне на ухото:

— Как ще спим тази вечер?

Тя повдигна рамене, с което искаше да каже: „Откъде да зная?“

— Все пак крепостта Ороши е дом на принц и се надявам, че ще ни оставят да спим в една и съща стая — продължи той също тихо, с тайнствени нотки в гласа.

Очите на Бесиан се спираха гальовно на профила ѝ със същата тайнственост, която се долавяше и в гласа му. Но Диана продължаваше да гледа напред, без да му отговаря. Изведнъж той отпусна леко рамото ѝ и може би щеше да свали ръката си, ако тя в последния миг, навярно почувствувала, че го е засегнала, не беше заговорила.

— Какво?

— Попитах те дали принцът на Ороши има родствени връзки с кралското семейство?

— Никакви.

— Тогава как е възможно да се нарича принц?

Бесиан смръщи лице.

— Малко е объркано — каза той. — Всъщност той не е никакъв принц, въпреки че в определени кръгове го наричат така и хората от Рафш се обръщат към него с Prenk, което ще рече принц. Но тук той е известен повече с името „капедан“, макар че...

Бесиан се сети, че отдавна не е запалвал цигара. Като всеки човек, който рядко пуши, той се повъртя известно време, докато намери кутията с цигарите и кибрита. На Диана ѝ се стори, че той прави така, когато иска да отложи поне за малко нещо, което го затруднява. Всъщност онова, което взе да ѝ обяснява за крепостта Ороши (разговор, останал недовършен още в Тирана, когато от канцеларията на принца пристигна поканата, съвсем съдържана и доста странна, с която му съобщаваха, че е добре дошъл в Ороши по всяко време на годината, щом пожелае — било през деня, било през нощта), та това, което сега ѝ разправяше в колата, не бе по-ясно от казаното преди в Тирана на чаша чай в кабинета му. Навярно и за самия него имаше нещо неясно, свързано с крепостта, в която отиваха на гости.

— Той не е принц по потекло — продължи Бесиан, — но въпреки това в известен смисъл е и повече от принц, не само поради факта, че фамилията, господстваща в крепостта Ороши, е от много по-древен род, отколкото кралското семейство, а и поради това, че нейната власт се простира над цял Рафш.

Той взе да ѝ обяснява, че това е един особен вид господство, осланищо се на канона, несравнимо с което и да било друго господство на земното кълбо. Още от незапомнени времена нито държавна администрация, нито полиция са се месили в работите на Рафш. Самата крепост няма ни полиция, ни административни органи и въпреки това цялата област е под неин контрол. Така е било и в турско време, и преди него, така е останало и по-късно, по време на сръбската и австрийска окупация, както и през Първата и Втора република, та до днес в кралска

Албания. Дори преди няколко години в парламента група депутати се помъчили да наложат държавната администрация и в Рафш, но опитите им се провалили. Ние трябва да мечтаем канонът да разпростре своята власт във всяко кътче на нашата страна, отговорил представителят на Ороши, а не да се стремим да го премахнем от високите планини, въпреки че няма сила в света, която да може да го срази.

Диана пак попита нещо за потеклото на принца и за господарите от крепостта, а на Бесиан въпросът ѝ му се стори толкова наивен, колкото когато една жена пита дали наистина накитите, които ѝ показват, са златни, или не.

Той отвърна, че не вярва господарите на Ороши да произлизат от някоя древна фамилия на албански принц. Поне не е известно нещо подобно. Техният произход е забулен в мъглата на древността. Според него съществуваша две възможности: или семейството им да бе издънка от рода на някой древен, но не много известен феодал, който в миналото е успял да се избави от различните нашествия, или бе най-обикновено семейство, което поколение след поколение се е занимавало с тълкуването и прилагането на канона. Познати са такива родове, които са били нещо като юридически храмове, нещо между оракули и съдии, и с течение на времето са натрупали голяма мощ, постепенно се е забравил произходът им и така са се превърнали във владетели.

— Казах тълкуватели на канона — продължи да обяснява Бесиан, — защото крепостта Ороши и до ден днешен се посочва в канона като негов пазител.

— А самата крепост е извън канона, нали? — попита Диана. — Струва ми се, че веднъж така ми каза.

— Да, точно така е. В цял Рафш единствено крепостта е извън канона.

— За нея се разказват много мрачни легенди.

Бесиан за миг се замисли.

— Всъщност съвсем естествено е една такава вековна крепост да е забулена с тайнственост.

— Колко се радвам — възкликна Диана и неочаквано се притисна до него, както той преди малко. — Наистина е голямо удоволствие, че отиваме там на гости.

Бесиан въздъхна като след тежка умора. Притисна раменете ѝ, погледна я нежно и е известен упрек, сякаш искаше да каже: „Защо ме измъчи с онова внезапно охлаждане, когато всъщност си толкова мила?“

На лицето ѝ отново се появи онази усмивка, която му позволяваше да вижда само двете ѝ бузи, докато другите ѝ черти сякаш се губеха някъде в далечината.

Той приближи глава до стъклото.

— Скоро ще мръкне.

— Вярвам, че крепостта не е далеч — отвърна тя.

Двамата я затърсиха с очи през прозорчетата. Късното следобедно небе тегнеше неподвижно. Облаците като че ли завинаги бяха застинали високо горе и ако все още се чувствуваше известно движение наоколо, то не бе на небето, а на земята. Сред ритмичното потропване на колата пред тях бавно се разстилаха планинските височини.

Двамата се държаха за ръка и продължаваха да търсят с очи крепостта на хоризонта. Нейната загадъчност още повече ги сближаваше. „Ето я!“ — извикаха на няколко пъти почти в един глас, но се оказа, че не бе крепостта. Бяха някакви огромни, натежали от сняг тъмни борове.

Всичко наоколо бе пусто, като че ли животът беше изтласкал назад останалите къщи, за да не смущават самотата на крепостта Ороши.

— Но къде е? — попита тъжно Диана.

Очите им търсеха крепостта по всички точки на хоризонта и появяването ѝ в някоя цепнатина сред облаците, високо на небето, навярно би им се сторило толкова естествено, колкото и да я открият сред скалите на земята.

Светлината на медната лампа, носена от човека, който ги чакаше на третия етаж на крепостта, застрашително потрепваше по стените.

— Насам, господине — каза той за трети път, като отдалечи от себе си лампата, за да могат по-добре да видят накъде да вървят. Подът бе дъсчен и скърцаше сякаш още повече в този късен, среднощен час. — Насам, господине.

В стаята имаше друга, също медна лампа с лека вдигнат фитил, която разпръскваше бледа светлина по стените и шарките на килима с вишнев цвят. Диана несъзнателно въздъхна.

— Сега ще ви донеса завивките — каза човекът и безшумно излезе.

За известно време те останаха така прави, като не откъсваха очи един от друг, след това заоглеждаха стаята.

— Как ти се видя принцът? — попита той съвсем тихо.

— Как да ти кажа — рече Диана почти шепнешком. При други обстоятелства тя би отвърнала, че ѝ се е сторил неуловим и някак неестествен, каквито бяха и думите в поканата му, но подобни обяснения в този късен след вечерята час ѝ се видяха безсмислени. — Не знаей как да ти кажа — повтори тя. — Но онзи, „кръвният надзорник“, както го нарекоха, не ми хареса.

— На мене също — отвърна Бесиан.

Погледите им на няколко пъти мимоходом се спряха на тежкото дъбово легло, покрито с тъмночервен китеник. На стената, точно над леглото, висеше кръст също от дъбово дърво.

Бесиан приближи един от прозорците. Още не беше се отдръпнал, когато на вратата отново се показа Човекът с медната лампа в ръка. С другата едва държеше двете тъкани вълнени одеяла.

Той още не бе оставил завивките, когато Бесиан, със долепено до стъклото на прозореца лице, го попита:

— Какво е това там?

Човекът се приближи с леки стъпки. Диана ги погледна за миг така надвесени, сякаш гледаха в някаква бездна.

— Това е една стая, господине, или нещо като сайвант, не зная как да го нарека, където идват хората от всички краища на Рафш, за да платят кръвния си данък.

— Аха — чу Диана гласа на мъжа си, който прозвуча съвсем неестествен, тъй като той почти бе залепил лице в стъклото. — Прословутата чакалня на кръвните отмъстителите.

— На обречените, които вече са убили някого, господине.

— Да, на обречените... Зная, зная. Чувал съм за нея...

Бесиан продължаваше да стои до прозореца. Човекът безшумно се отдръпна.

— Лека нощ, господине. Лека нощ, госпожо.

— Лека нощ — отвърна Бесиан със същия неестествен глас.

— Лека нощ — обади се и Диана, без да повдига глава от току-що отворения куфар. Известно време тя бавно рови из нещата, като се колебаеше кое от тях да извади. Вечерята беше богата и сега чувствуваше неприятна тежест в стомаха. Погледна червения китеник на голямото легло и отново затърси из куфара, без да знае какво да облече за през нощта.

Диана още бъркаше из нещата, когато Бесиан я повика:

— Ела да видиш.

Тя стана и се приближи до прозореца. Той се отдръпна, за да ѝ направи място и тя почувствува как студенината на стъклото сякаш премина през цялото ѝ тяло. Отвъд прозореца нощта изглеждаше като надвиснала над бездна.

— Погледни там — рече Бесиан с отпаднал глас.

Тя заби поглед в мрака, но нищо не можа да различи, освен безкрайната нощ, от която я побиваха тръпки.

— Ей там — посочи той през стъклото — долу... Не виждаш ли светлинката?

— Къде?

— Там долу... Още по-нататък.

Най-сетне тя забеляза съвсем бледа светлина, по-скоро плахо пламъче в дъното на бездната.

— Видях, Но какво е това?

— Прословутият сайвант, където обречените чакат дни наред, а понякога и седмици, за да платят кръвния данък.

До себе си чуваше ускореното дишане на Диана.

— И защо чакат толкова? — попита тя.

— Не зная. Крепостта не приема веднага данъка. Може би за да има винаги чакащи в сайванта. На тебе ти е студено! Наметни се е нещо.

— Онзи планинец... при хана бил ли е тук?

— Да, разбира се. Нали и ханджията ни каза: „Преди три дни мина оттук, когато отиваше да плати кръвния си данък“ — не помниш ли?

— Да, точно така ни каза — и Диана несъзнателно въздъхна. — Значи е бил там долу?

— Всички обречени от Рафш без изключение минават през тази чакалня — отвърна Бесиан.

— Страшно е. Не ти ли се струва?

— Така е. Повече от четиристотин години, откакто съществува крепостта Ороши, ден и нощ, зиме и лете под този сайвант винаги има хора, които са убили някого.

Тя почувствува лицето му съвсем близо до челото си.

— Естествено, че е страшно, няма как да не е страшно. Обречени, които чакат да платят данъка си. Всъщност това е трагично, но в известен смисъл в него има и нещо величествено.

— Величествено?

— Не в буквалния смисъл... Но както и да е... онази светлинка в пазвата на нощта е като свещ над мъртвец... О, господи, в това наистина има нещо и страшно, и величаво. И като си помислиш, че не става дума само за смъртта на един човек, за светлинката над един гроб, а за стотици и хиляди... Но ти трепериш от студ? Казах ти да наметнеш нещо.

Те постояха така известно време, без да откъсват очи от светлинката долу, а Диана почувствува как студът прониква до мозъка на костите и.

— Наистина е много студено — каза тя и се отдръпна от прозореца. — Бесиан, не стой там — обърна се тя след малко към мъжа си, — ще се простудиш.

Той се обърна и направи няколко крачки към средата на стаята. В това време се зачуха тежки звуци, които накараха и двамата да трепнат — часовникът на стената, който досега не бяха забелязали, удари два след полунощ.

— Господи, колко се изплаших! — обади се Диана. Тя отново коленичи пред куфара и започна да рови из него.

— Да ти извадя ли пижамата?

Той смънка нещо и взе да се разхожда из стаята. Диана се приближи до поставеното над скрина огледало.

— Спи ли ти се? — попита я той след малко.

— Не, а на тебе?

— Също.

Той седна в края на леглото и запали цигара.

— Може би не трябваше да пием второто кафе — каза Бесиан.

Диана отвърна нещо, но тъй като фибата, с която се готвеше да прибере косите си, бе в устата ѝ, думите ѝ не се разбраха.

Облегнал глава на рамката на леглото, Бесиан с разсеян поглед следеше познатите движения на жена си пред огледалото. Скринът, огледалото, стенният часовник, както и леглото бяха подобни на останалите мебели в крепостта, напомнящи стил барок, но твърде опростен.

Докато решише косите си пред огледалото, Диана поглеждаше крадешком цигарения дим, който обгръщаше разсеяното лице на мъжа ѝ. Гребенът, кога по-бързо, кога по-бавно, но с известно колебание се движеше в косите ѝ. След това ръката ѝ за миг спря неподвижно във въздуха. Тя остави гребена на скрина и без да откъсва поглед от лицето на мъжа си в огледалото, спокойно, като се мъчеше да не привлече вниманието му, с леки стъпки се приближи до прозореца.

Отвъд стъклата застрашително чернееше нощта. Въпреки студените тръпки, които запълзяха по цялото ѝ тяло, тя настойчиво затърси с очи сред този хаос плахата светлинка. Накрая я откри. Беше на същото място, там долу, като надвиснала над пропаст, бледа и потрепваща, готова всеки миг да бъде погълната от нощта. Диана дълго не можа да откъсне поглед от това плахо пламъче сред гъстия мрак. То беше като искрица от някакъв първобитен огън, като хилядолетна магма, чието бледо отражение сякаш идеше дълбоко от земните недра. Беше като вратите на ада. И изведнъж с неудържима болка Диана си спомни за онзи човек, който бе преминал през този ад. Гьорг — прошепна тя наум, като само размърда замръзналите си устни. Той бродеше из тези безкрайни пътища с повелята на смъртта по ръцете, ръкавите, крилете си. Наистина човек трябваше да е полубожество, за да устои на този мрак и допотопен хаос. И такъв необикновен и недостижим, Гьорг придобиваше неимоверни размери, летеше и се носеше стремглаво в нощта като стенание. Като че ли не ѝ се вярваше, че го е срещнала и че и той я бе виждал. Чувствуваше се безлична и лишена от каквато и да било тайнственост в сравнение с него. „Планинският Хамлет“ — повтори тя наум думите на Бесиан. Моят нещастен принц! Дали ще го срещне още веднъж? И там, край прозореца, с ледено чело от студеното стъкло, тя разбра, че бе готова да даде много за една такава среща.

В този миг усети зад гърба си дъха на Бесиан и почувствува ръката му на бедрото си. Няколко секунди той нежно гали онази част от тялото ѝ, която особено много му харесваше, след което, въпреки че не можа да види израза на лицето ѝ, тихо попита:

— Какво ти става?

Диана не отговори, а продължи да стои с лице към тъмното стъкло, сякаш подканяше и него да погледне нататък.

Четвърта глава

Докато изкачваше дървените стълби, които водеха към третия етаж на крепостта, Марк Укачиера чу, че някой съвсем предпазливо му извика:

— Шът! Гостите още спят.

Той продължи нататък, без да променя крачката си, а гласът от горния край на стълбите отново се обади:

— По-внимателно, ти казват. Не чу ли, че гостите още спят?

Марк повдигна очи, за да види онзи, който се осмеляваше да му говори така, а в същия миг един от слугите надникна през перилата на стълбите да разбере кой нарушава тишината. Когато позна „кръвният надзорник“, ужасеният слуга запуши с ръка уста.

Марк Укачиера продължи да изкачва стълбите и когато стигна горе, мина край замръзналия от ужас слуга, като не само не каза нищо, но дори и не извърна глава.

Той беше един от близките братовчеди на принца и понеже при разпределяне на работата в крепостта на него бе възложено да се занимава с кръвното отмъщение, наричаха го „кръвният надзорник“. Слугите, въпреки че част от тях бяха също братовчеди на принца, но твърде далечни, се страхуваха от Марк Укачиера почти колкото и от принца, затова учудени погледнаха слугата, който успя да се спаси от гнева му, тъй като за съжаление помнеха други случаи, когато за по-малки провинения бяха заплащали много по-скъпо. Но макар „кръвният надзорник“ да бе споделил с гостите снощната вечеря, тази сутрин лицето му беше с цвета на мокра пръст. От пръв поглед личеше, че не е в настроение и мисълта му е някъде другаде. Без да извърща глава, той бутна вратата на голямата стая срещу тази на гостите и влезе вътре.

В стаята беше студено. През високите тесни прозорци с небоядисани дъбови рамки нахлуваше бледа светлина, която на него му се стори като изпратена от враждебно настроения ден. Той приближи един от прозорците и погледна неподвижните облаци. Бе дошъл март, но на небето сякаш още властвуваше февруари. Тази мисъл донякъде го ядоса, като че ли и в това виждаше известна несправедливост към самия себе си.

С вперен навън поглед, сякаш искаше да умори очите си с тази макар и сивкава, но все пак доста силна светлина, той начаса забрави изпълнените с предпазливи стъпки коридори, както и онова „шът, тихо!“ и всичко, което се правеше заради гостите, които и сам не можеше да си обясни защо посрещна с такова враждебно чувство.

Общо взето, снощната вечеря за него бе отегчителна. Не му се ядеше. Чувствуваше как стомахът му непрекъснато стържеше като празен. Той се мъчеше да го напълни, но колкото повече храна поглъщаше, толкова по-празен го усещаше.

Марк Укачиера се дръпна от прозореца и за известно време задържа поглед върху тежките лавици на дървената библиотека. Повечето от книгите в нея бяха старинни, част от тях църковни, други на латински или на староалбански. Долу на отделна лавица стояха съвременни издания, свързани пряко или косвено с канона и крепостта Ороши. Имаше цели книги,

написани за крепостта, най-различни списания, в които бяха поместени откъси от книги, статии, всевъзможни изследвания, стихове.

Всъщност Марк Укачиера се занимаваше главно с кръвното отмъщение, но наред с това отговаряше и за архива на крепостта. Архивът се помещаваше в долната, закрита и облицована с ламарина част на библиотеката. Там се съхраняваше под ключ цялата документация на крепостта: актове, тайни споразумения, кореспонденцията с чуждестранни консули, най-различни договори с албански правителства — с Първата и Втората република, с кралството, съглашения с губернатори или коменданتي на турски, сръбски и австрийски окупационни власти. Споразуменията бяха написани на няколко езика, но повечето от тях на староалбански. Големият катинар, чийто ключ той винаги носеше увесен на врата си, хвърляше жълтеникави отблясъци между двете крила на шкафа.

Марк Укачиера приближи библиотеката и с едно полугальовно, полусурово движение докосна съвременните книги и списания. Той бе грамотен, но въпреки това не беше в състояние да прочете всичко, което пишеше в тях за Ороши. Един монах от близкия манастир идваше веднъж в месеца да подрежда според съдържанието им книгите и списанията, които пристигаха в крепостта. Той ги делеше на добри и лоши, е една дума на такива, в които се пишеха хубави неща за Ороши и канона, и други, в които пишеше точно обратното. Броят на добрите книги в сравнение е лошите непрекъснато се променяше. Обикновено добрите бяха повече, но и лошите не бяха малко. Имаше периоди, когато броят на лошите неимоверно нарастваше и беше страшно да се сравнява с тях числото на добрите.

За втори път ръката на Марк нервно докосна редицата с книгите, като несъзнателно повали две-три от тях. Тук имаше новели, пиеси и предания за Рафш, за които монахът, дето ги четеше, казваше, че успокояват душата, но имаше и такива, горчиви като отрова, просто да се чудиш как принцът ги търпеше в библиотеката си. Ако оставеха на него, Марк Укачиера, отдавна би изгорил тези книги. Но принцът беше търпелив. Не само че не ги изгаряше или поне изхвърляше през прозореца, но имаше мигове, когато дори ги прелистваше. Но той беше негов господар и знаеше какво върши.

Ето и след снощната вечеря, като развеждаше гостите из стаите, когато стигнаха тук, той им каза: „Колко пъти са сипали огън и жупел върху Ороши, но крепостта е оставала и ще остане непоклата!“ И вместо да погледне към бойниците по кулите, той продължаваше да гледа лавиците с книги и списания, като че ли не само там бе нанесен ударът, но и там се криеше отбранителната мощ на крепостта. „Колко правителства паднаха — продължи принцът, — колко кралства се заличиха от лицето на земята, а Ороши стои.“

В това време писателят, когото Марк не хареса още от самото начало, както и красивата му съпруга, се наведе, за да види заглавията на книгите и списанията, но нищо не каза. Както подразбра Марк от разговорите по време на вечерята, гостът също беше писал за Рафш, но така усукано, че не можеше да се разбере дали е добро, или лошо. С една дума и та`ка, и ва`ка. Навярно поради тази причина принцът го бе поканил в крепостта заедно със съпругата му, за да разбере какво се мъти в главата му и да го привлече на своя страна.

„Кръвният надзорник“ се обърна гърбом към библиотеката и отново погледна през прозореца. Ако питаха него, той не вярваше много на този гост. Това не бе само някакво смътно враждебно чувство, усетено още в първия миг, когато ги видя да изкачват стълбите с кожените си чанти, а нещо съвсем друго, което породило у него враждебното отношение. Изпитваше известен страх от тях, особено от съпругата на госта. „Кръвният надзорник“

горчиво се засмя на себе си. Ако чуе, ще се зачуди, че него, Марк Укачиера, който рядко в живота си бе трепвал дори от неща, от които обикновено и храбреците пребледняват, може да го хване страх от една жена. Но за съжаление беше точно така. Той се изплаши от нея. Тя като че ли не вярваше в онова, което се говореше вечерта на масата. И това веднага проличаваше по очите ѝ. Част от твърде пестеливите думи на неговия господар — принца, които винаги му са се стрували като безусловни закони, в нейните очи изгубваха силата си, потъваха така спокойно и ставаха на пух и прах. Не е възможно — си каза той няколко пъти наум и сам си отговори: не е възможно, така ми се струва. Но след това крадешком продължи да наблюдава младата жена и се убеди, че не се лъжеше. Думите наистина се стопяваха в очите ѝ, загубваха силата си. А след думите като че ли спокойно рухваше и част от крепостта, след това и той, Марк Укачиера, а след него... Това му се случваше за пръв път и навярно поради тази причина предизвика у него такъв страх. В гостната стая на принца са отсядали какви ли не знатни личности, като се почне от пратеници на папата или приближените на крал Зогу, та до онези брадати учени, дето ги наричат философи или просветители, и никой от тях не бе породил у Марк такова чувство.

Навярно поради тази причина и принцът снощи говори повече от обикновено. Всички знаеха, че той е твърде пестелив на думи, понякога само отваря уста да каже „добре дошли“ на гостите, а други поддържаха разговора. Снощи сякаш бе почувствувал празнотата, в която потъваше всичко, и затова наруши принципите си. И то заради кого? Заради една жена! Не жена, а сатана бе тя! Красива като планинска самодива, но пагубна самодива. Иначе не би могла да застраши силата на господаря му. Всъщност сгресиха още когато я допуснаха в стаята на мъжете, което според обичая не се разрешаваше. Не случайно канонът забранява влизането на жени в гостната. Но за съжаление в последно време толкова силно бе увлечението по модата, че чак тук, където бяха стълбовете на канона, в Ороши, се чувствуваше пагубното влияние на тази мода.

Марк Укачиера отново почувствува онези спазми в стомаха. Сподаденият гняв, примесен със стомашните му сокове, се мъчеше да избие нанякъде и понеже не намираше подходящо място, пак се връщаше в стомаха, за да го измъчва. Повръщаше му се. Всъщност той отдавна бе забелязал някакъв проклет вятър да вее отдалеч, откъм градовете и равнините, гдето вече не знаеха що е мъжество, който се мъчеше да проникне и тук, за да съсипе планините. И това стана, откакто започнаха да сноват из планините тия наконтени кестеняви и русоляви жени, жадни за живот та дори и нечестив, накатерили се по разни коли, които се друсат също като гювендиите, с някакви мъжища, дето са всичко друго, но не и мъже. И което е най-лошото, тия превзети хубавици се вмъкват дори в стаята на гостите, и то не къде да е, ами тук, в Ороши, в люлката на канона. Не, всичко това не е случайно. Нещо много бързо се руши наоколо, нещо загива. А на него му държат сметка защо намаляват кръвните отмъщения. И снощи на вечерята господарят между другото се обърна към него твърде жлъчно: „Някои хора се стремят към смекчаване на канона на прадедите ни“ — и бе изгледал Марк накриво. Какво искаше да каже господарят на Ороши с този поглед? Да не би Марк Укачиера да бе виновен, че в канона, и особено в кръвното отмъщение, в последно време се появяват признаци на смекчаване? Нима не чувствуваше той вятъра, който вееше насам от разюзданите градове? Наистина приходите от кръвния данък тази година бяха намалели, но не беше само той виновен за това, тъй както добрият урожай от царевицата не бе заслуга на надзорника на земите. Нека дойде някоя лоша година, пък ще видим каква царевица ще прибере. Случи се плодородна и надзорникът на земите бе похвален от принца. А кръвта не е дъжд, та да се сипе от небето. Причините за намаляване на кръвните отмъщения бяха твърде смътни. Естествено, че в цялата тази работа, макар да не зависеше всичко от него, а той имаше известна вина. Ех, да му дадат

по-големи права и да му оставят нещо подръка, пък после да му искат сметка за приходите от кръвния данък. Тогава той знаеше какво да прави. Но въпреки че хората трепереха от страшния му прякор, властта му беше ограничена. Затова и работите около кръвния данък вървяха все по-зле в Рафш. От година на година броят на убийствата намаляваше, а особено първите месеци на тази година бяха катастрофални. Той бе почувствувал това и от няколко дни чакаше, със застинала в жилите кръв, неговите помощници да приключат със сметките. Резултатите се очертаваха по-лоши, отколкото очакваше — нямаше да има и седемдесет процента от сумата, влязла в касата за същия период на миналата година. И това ставаше по време, когато не само надзорникът на земите, но и всички други помощници на принца: надзорникът на стоката и пасбищата, онзи, който събираше лихвите от заемите, и особено надзорникът на мелниците и рудниците, дето събираше данък от всичко, което се извършва с помощта на някакви сечива, като се почне от разбоите, та се стигне до ковачниците, бяха донесли големи приходи в общата хазна. Докато той, главният надзорник (останалите събираха приходи само от онова, което бе собственост на крепостта, а неговите приходи идваха от цял Рафш), най-важният надзорник, чиито приходи някога бяха равни на всички останали, взети заедно, сега едва набираше половината от тях.

Затова и на снощната вечеря погледът на принца бе за надзорника по-тежък от думите му. Този поглед сякаш казваше: „Ти събираш кръвния данък, ето защо трябва да си главният подстрекател на кръвното отмъщение, ти си този, който трябва да го подтиква, да го насъсква, да го пробужда и да го кара да се разгаря, когато стихва или замира. А ти вършиш точно обратното. Трябва да запазиш прякора си.“ Ето това изразяваше този поглед. О, господи — въздъхна дълбоко Марк Укачиера край (прозореца. Защо не го оставят на мира. Малко ли бяха мъките му.

Той се опита да отхвърли тези мисли, наведе се и отвори тежкото долно крило на библиотеката, откъдето извади една твърде дебела книга с кожени корици. Това бе „Книгата на кръвните отмъщения“. Пръстите му запрелистиха дебелите, гъсто изписани със ситен почерк страници, разделени в две тесни колони. Той не четеше, а само плъзгаше студен поглед над стотиците имена, чиито срички си приличаха една с друга като камъчетата на безкраен сипей. Тук бяха записани от дълбока древност и съвсем подробно кръвните отмъщения между отделните родове в Рафш, обречените, които дължеше дадено семейство или род на други; колко изпълнени отмъщения имаше едната и другата, намиращи се в кръвна вражда страни, и колко временно отложени, които щяха да възобновят кръвното отмъщение след десет, двадесет, а понякога и след сто и двадесет години — безкрайни редици от обречени и отмъстителни, цели човешки поколения, заличени по линия на дъба, както се казваше за пролятата кръв от рода на бащата, и по линия на елата, както се наричаше родът на майката; убийство, за което бе отмъстено с убийство — някой убил някого си и с това си разчистили сметките; после следваха убийствата на четирима мъже от род, на четиринадесет, на двадесет и четири, и изведнъж някъде се появяваше един в повече и този тек в кръвното отмъщение, както овенът води стадото, повеждаше върволицата на новите мъртъвци.

Книгата бе стара, навярно колкото и крепостта. В нея бе записано всичко и страниците ѝ се разгръщаха, когато идваха пратеници на семейства или родове; които отдавна живеяха без кръвно отмъщение, и изведнъж спокойствието им се беше нарушило от неочаквани съмнения или предположения, от някакво пошушване или безумен сън. Тогава „кръвният надзорник“ Марк Укачиера, така както бяха правили преди това десетки негови предшественици, прехвърляше дебелите страници на книгата, търсеше лист по лист и колона след колона как е протекло кръвното отмъщение на семейството или рода и накрая спираше някъде. „Да, имате

неразчистени сметки. От тази и тази година, от еди-кой си месец и сте длъжници на този и този род.“ В такива случаи очите на „кръвният надзорник“ гледаха с тежък упрек онзи, който отдавна бе забравил за кръвното си отмъщение. Погледът му сякаш казваше: „Вашето спокойствие е било временна заблуда, тежко ви!“

Но това се случваше твърде рядко. Обикновено задълженията, свързани с кръвното отмъщение, се предаваха от поколение на поколение от всеки член на семейството. Това беше най-главното нещо, което се помнеше от рода, и забравянето на подобно задължение можеше да се случи само след някои изключителни събития, които са продължили дълго, като природни бедствия, войни, преселения, епидемии с поголовен мор, когато смъртта изгубва смисъла, величието и своята същност и се превръща в нещо обикновено, без каквато и да било стойност. При такива случаи, когато смъртта коси безпощадно и досажда с това, не е изключено да се забрави някое кръвно отмъщение. Но книгата е там, заключена в крепостта Ороши, и колкото и години да минат, родът да разцъфтява и да пуска нови издънки, идва ден, когато съмнението, нечие пошущане или кошмарен сън възкресяват всичко.

Марк Укачиера продължаваше да прелиства книгата. От време на време задържаше погледа си на годините на неимоверно разрастване на кръвното отмъщение или, обратно, на онези с временно стихване. И макар десетки пъти да ги бе гледал и сравнявал сега, когато просто прелистваше страниците, поклащаше неопределено глава. В движението му имаше болка, примесена със закана, като че ли тихомълком някогашните времена го предизвикваха. Ето годините 1611–1628 с най-голям брой кръвни отмъщения през целия седемнадесети век. Ето я и 1639 с най-малко кръвни отмъщения — общо 722 убити в цял Рафш. Това е била ужасна година с две въстания, когато са текли реки от кръв, но това е друга кръв, не кръв, пролята според канона. След това от 1640 до 1690 година, половин век, в който от година на година отмъщенията все повече намаляват, и докато преди това кръвта се е леела като поток, през този период едва капе; сякаш идва краят на кръвното отмъщение. И точно тогава, когато привидно замира, изведнъж се разгаря с нов подем. През 1691 година става удвояване на кръвните отмъщения, през 1693 година те се утрояват, а през 1694 броят на отмъщенията нараства четири пъти. В канона се извършват основни промени. Отмъщението, което дотогава е засягало само онзи, който е убил някого, сега се пренася като задължение върху целия род. Последните години от седемнадесети век и началото на новия век дават мощен тласък на кръвното отмъщение. Това продължава до средата на века, когато отново настъпва упадък. Ето я 1754 година, по-късно 1799 — почти без проливане на кръв. Век след това, три години подред — 1878, 1879 и 1880 — същото положение, но това са години на въстания или войни с чужди нашественици, когато обикновено кръвното отмъщение стихва. Пролятата кръв през този период не засяга крепостта Ороши и канона, защото тя не е свързана с кръвното отмъщение.

Тази година пролетта започна от лошо по-лошо. Той почти се разтрепери, когато си спомни за седемнадесети март. Седемнадесети март — повтори наум. Ако не беше онова кръвно отмъщение в село Брезфтохт, този ден щеше да остане като единствения ден без пролята капка кръв. Първият светъл, непомнен от векове ден, навярно от два, три или пет века, а може би и от началото на кръвното отмъщение. И сега, като прелистваше страниците на книгата, на него му се струваше, че пръстите му пак треперят. Ето, на шестнадесети март имаше осем убийства, на осемнадесети — единадесет убити, на деветнадесети и двадесети по пет кръвни отмъщения, а този седемнадесети март за малко не остана без нито една смърт. Предположението, че можеше да дойде един такъв ден, ужасяваше Марк Укачиера. И това за малко не се случи. Нещастieto неминуемо щеше да го сполети, но се бе вдигнал някакъв си Гьорг, Гьорг от Брезфтохт, който окървави и този божи ден. И така го бе избавил... Когато

преди два дни дойде да плати кръвния си данък, Марк Укачиера го погледна така странно в очите, с толкова съчувствие и благодарност, че онзи се обърка.

Най-сетне той остави книгата в долния шкаф на библиотеката. Погледът му отново се плъзна по съвременните книги и списания. Монахът, който се занимаваше с подреждането им, от време на време му четеше най-различни откъси, написани от противниците на канона. С учудване и гняв Марк Укачиера слушаше как открито или чрез заобиколки се нападаха отделни точки от канона, дори и самата крепост Ороши. Хъм — прецеждаше през зъби Марк по време на четенето, — продължавай нататък. И гневът му все повече нарастваше, като се изливаше не само върху онези, които бяха написали тези ужасни мръсотии, но и върху всички хора от градовете и равнините, дори се пренасяше и към самите градове и равнини, ако не и към всички градове и равнини на света.

Понякога любопитството го караше да слуша по цели часове какво се пишеше, какъвто бе случаят с откритата дискусия, проведена от едно списание, на която се обсъждаше въпросът дали канонът със своите сурови закони насърчава кръвното отмъщение, или обратно, го спъва. Някои пишеха, че редица от основните точки в канона, като например тази, че кръвта никога не се губи и че само с пролята кръв може да се отмъсти, насърчавали кръвното отмъщение, но били твърде варварски. Други пишеха обратното, че подобни точки, които на вид изглеждат чудовищни, всъщност са най-хуманни, защото именно издигайки до нивото на закон отмъщението за смърт със смърт, те предотвратяват убийствата, като казват: „Не проливай кръв, тъй като и ти след това ще заплатиш с кръвта си.“

Подобен род писания бяха някак търпими за Марк Укачиера, но имаше други, които просто го въбесяваха. Подобно злостно анонимно писание, придружено с пресметнати изчисления, публикувано преди четири месеца в едно от тези проклетите списания, прогони нощи наред съня на принца. В приложената таблица с невероятна точност се посочваха всички приходи на крепостта Ороши през последните четири години от кръвното отмъщение, сравняваха се с останалите приходи от царевицата, животновъдството, продажбата на земи, доходите от рудниците и лихвите от дадените заеми и накрая въз основа на всичко това се правеха налудничави изводи. Един от тях бе, че уж в последно време наред с изопачаването на всичко се изопачавали и основните положения в канона като „бесата“, „кръвното отмъщение“, „гостът“, които от големи и свети неща в живота на албанеца с течение на годините са преиначени и постепенно са се превърнали в една нечовешка машина, за да прераснат в наши дни, според автора на статията, в едно капиталистическо предприятие за печалби.

В това писание имаше употребени много чужди думи, които Марк не разбираше, и монахът трябваше търпеливо да му ги обяснява. Така например се срещаха изрази като „кръвна промишленост“, „кръвта като стока“, „механизмът на кръвното отмъщение“, А заглавието на статията беше чудовищно: „Кръвопролитология“.

Естествено, че принцът посредством свои хора в Тирана веднага бе успял да спре издаването на списанието, но въпреки това авторът на статията, независимо от положените от принца усилия, не можа и не можа да бъде открит. Но спирането на списанието съвсем не успокои Марк Укачиера. Самият факт, че тези неща бяха премислени от един човешки мозък и написани, всяваше страх.

Големият стенен часовник удари седем. Марк отново приближи прозореца с поглед, зареян във високите планини, и почувствува как мозъкът му се пръска от напрегнатите мисли. Но както обикновено, това беше временно състояние. Постепенно мислите му сякаш потъваха в

някаква сива мъгла. И той като че ли заставаше между мислите и сивката мъгла объркан и смутен. Една мисъл просветваше, друга начаса се заличаваше. Марк усещаше как това можеше да продължи с часове, дори с дни.

Не за пръв път мислите му настръхваха пред загадките на Рафш. Но въпреки това за него този свят бе приемлив, естествен и напълно обоснован, докато другата част на света, онази „там долу“, според Марк не беше нищо друго освен бластисти низини, гъмжащи от болести и изродени хора.

Както стоеше така неподвижно до прозореца, което много пъти му се случваше, той се мъчеше да обхване с мислите си безкрайния Рафш, който се простираше от средата на Албания чак отвъд държавните граници. Цялата тази област бе свързана с Марк. Кръвният данък пристигаше от четирите ѝ краища и въпреки това тя бе останала за него една загадка. Лесно му беше на надзорника за земите и лозята и на онзи, който се занимаваше с рудниците. И царевицата, и гроздето се виждаха и на тъмно, а рудата — като копаеш, докато в нивите, за които му се падна честта да отговаря, всичко беше незабележимо. Понякога му се струваше, че е разкрил загадката им и най-сетне ще овладее тайните, но точно в този момент те бавно му се изплъзваха, като онези облаци, които безцелно се разместват по небето. Тогава мислите му отново се връщаха на нивата на смъртта и напразно си блъскаше главата да открие кое я прави плодородна и кое неплодна. Нейната суша бе съвсем друга и често се появяваше посред дъжд и зима, затова беше и по-страшна от всичко останало.

Марк Укачиера въздъхна. С поглед, впит в планинските висини, той се мъчеше да си представи докъде се простира безкрайният Рафш. Той бе изпълнен с хълмове, рудини, потоци, пропасти, сняг, села, църкви, но Марк не се интересуваше от тях. За него безкрайната област се делеше само на две части — едната, която раждаше смърт, и другата, която бе неплодна. В мислите му, както много пъти досега, изплуваше първата част, раждаща смърт, нижеха се земи, хора, хиляди малки и големи напоителни вади, които течаха от запад на изток или от юг на север, край които бяха ставали толкова разпри, а след тях и кръвопролития; стотици и хиляди гранични камъни между ниви и не по-малко синори, край които също лесно пламваше свадата и след това се лееше кръв; десетки хиляди сватове, част от които по различни причини разтуряха сватбите и носеха след себе си само едно — нещастие; цялата мъжка челяд на Рафш, с толкова опасна и буйна кръв, дето си играеше със смъртта като с играчка. Но и другата, неплодната част за съжаление също не бе малка: в близост до гробищата, вече препълнени с мъртвци, не се допускаха никакви убийства, така че там бяха забранени разправиите, кръвното отмъщение, дори и разговорите; след това свещениците, които никога не стъпваха в кръвна вражда, и всички жени от Рафш, дето също бяха извън кръвното отмъщение.

Много пъти Марк си мислеше такива безумни неща, които не би се осмелил да сподели с никого. Ако например и жените участваха наравно с мъжете в кръвното отмъщение... По-късно той не само се срамуваше, но се и ужасяваше от подобни мисли, макар да го спохождаха рядко, предизвикани по-скоро от отчаяние, когато в края на месеца или тримесечието виждаше резултатите от сметките. Уморен, той се мъчеше да си избие от главата тази мисъл, но правеше, каквото правеше, и отново се връщаше на нея. Припомняше си я не за да отправя нападки срещу канона, а просто защото ѝ се учудваше. Марк например се чудеше как сватбите, които обикновено са толкова радостно събитие, често пораждаха такива раздори, че слагаха началото на кръвно отмъщение, докато погребенията, дето бяха така мрачни — почти никога. После правеше сравнение между новите и отколешните кръвни отмъщения. И едните, и другите имаха своите добри и лоши страни. Старите кръвни отмъщения приличаха на отдавна обработвана

земя, в тях имаше известна сигурност, но наред с това се чувствуваше някаква студенина и мудност. Новите кръвни отмъщения, обратно, бяха бурни и понякога за един кратък период от двадесетина години даваха толкова убити, колкото старите отмъщения за сто години. От друга страна, понеже бяха твърде неулегнали, бързо можеха да бъдат преустановени с някое помирение, докато старите кръвни отмъщения трудно приемаха помирението. Човешките поколения свикваха с тях още от люлката и тъй като не можеха да си представят живота без кръвното отмъщение, дори и през ум не им минаваше, че могат да се избавят от него. Не случайно се казваше: „Започне ли дванадесетата си година, кръвното отмъщение е като дъба, вече не можеш лесно да го изтръгнеш.“ Марк Укачиера бе стигнал до извода, че и двата вида — отколешното със своята история и новото с жизнената си сила — си влияят едно на друго, че временното стихва на едното се отразяваше и на другото. Ето, в последно време например му бе трудно да разбере кое от двете кръвни отмъщения първо започна да линее. О, господи — простена той, — ако продължавам така, аз съвсем ще се погубя.

Отмерените удари на часовника го накараха да трепне. Започна да ги брои. Шест, седем, осем... В коридора се чуваше само лекият шум на метла. Гостите още спяха.

Дневната светлина, макар и малко по-силна, продължаваше да таи опази враждебна студенина на далечината, от която идеше, О, господи — въздъхна той, този път толкова дълбоко, че му се стори, сякаш ребрата му се размърдаха като греди на рухваща колиба. Погледът му продължаваше да съзерцава сивото небе, което тегнеше над планините, и не можеше да се разбере дали то ги правеше толкова мрачни, или те помрачаваха небето.

С погледа си Марк Укачиера като че ли задаваше въпрос и едновременно се заканваше и молеше за милост. Какво има — сякаш питаха очите му простора, който се разкриваше пред него, — защо си такъв...

Винаги му се е струвало, че добре познава Рафш, за който казваха, че е една от най-големите и най-внушителни области в Европа, тъй като се простираше ка хиляди квадратни километри в Албания, после продължаваше отвъд границите ѝ, сред албанските родове в Косово и още по-нататък, по онези земи, наричани от славяните „Стара Сърбия“, които всъщност не бяха нищо друго, а част от Рафш. Смяташе, че познава Рафш, по в последно време все по-често чувствуваше как постоянно нещо му се изплъзва. Мислите му упорито кръжаха по хълмове и хребети, сякаш търсеха да открият откъде извира тези необясними неща и онова дори още по-лошо от тях подигравателно отношение, което се долавяше и в светлината на деня. А когато започваха да свистят ветровете, планините опустяваха и Рафш му се струваше понякога съвсем чужд.

Марк знаеше, че механизмът на смъртта беше там горе, издигнат от незапомнени времена, древна воденица, която мелеше ден и нощ и чиито тайни, като надзорник на кръвния данък, той познаваше по-добре от когото и да било. Въпреки всичко това не му помагаше да спре нахлуването на тази отчужденост. И за да се убеди в обратното, той започна трескаво да прехвърля в мислите си, надълго и нашироко, това студено пространство, което се разгръщаше в някаква странна форма в мозъка му, наподобяващо нещо между карта и месал на погребална трапеца.

Тази причудлива карта го накара да си припомни много неща край библиотеката. В мисълта му се заредиха една след друга всички плодородни земи на Рафш. Те се делеяха на две големи групи: на обработени и временно пустеещи поради кръвно отмъщение. Във всичко това имаше един много прост ред — хората, които трябваше да си отмъщават, обработваха земите

си, защото бе техен ред да убият, така че нищо не ги застрашаваше да излязат свободно по нивите. И обратно, онези семейства, които следваше да пролеят кръв, оставяха земите си пустеещи, тъй като трябваше да се затворят в изгнаническите кули, за да се защитят. Но това положение веднага се променяше, щом хората, които трябваше да отмъстят, убиеха едного от кръвните си врагове. Тогава те от род, на който предстои да убие заради пролята кръв, се превръщаха в род, който трябва да пролее кръв, тоест бяха обречени и се затваряха в изгнаническите кули, оставяйки земите си да пустеят. В това време кръвните им врагове излизаха от изгнаническите кули и тъй като бе техен ред да убият, нямаше от какво да се страхуват и спокойно обработваха земите си. Това продължаваше до следващото убийство. После отново всичко се повтаряше.

Когато на Марк Укачиера се случеше да пътува по работа из планините, окото му никога не пропускаше да пресметне колко са обработените земи в сравнение с пустеещите. Обикновено обработените земи бяха повече. Общо около три четвърти от плодородните площи. Но имаше години, когато това съотношение се променяше в полза на пустеещите земи. Случваше се те да нараснат до тридесет-четиридесет процента, а понякога да се изравнят с обработените земи. Дори се помнеха няколко години, когато пустеещите земи бяха повече от обработваемите площи. Но това е било твърде отдавна. Постепенно, е упадък на кръвното отмъщение броят на пустеещите земи все повече намаляваше. Тези пустеещи земи най-много радваха окото на Марк Укачиера. Те показваха, че канонът тук все още бе в силата си. Цели родове се решаваха да оставят пустеещи земите си и да се лишат от насъщния хляб, само и само да отмъстят за пролятата кръв, така както имаше и такива, които правеха обратното, отлагаха кръвното отмъщение от пролетта за есента, от тази година за следващата, за да имат възможност да приберат колкото се може повече царевица, та след това да се затворят за по-дълго време по домовете си. „Твоя воля е да запазиш мъжеството си, твоя воля да го опетниш“ — се казваше в канона. Между царевицата и кръвното отмъщение всеки избираше онова, което повече му се нравеше. Някои за свой срам предпочитаха царевицата, а други, обратно — кръвното отмъщение.

На Марк Укачиера често му се случваше да види една до друга земите на родове, които бяха в кръвна вражда. Гледката бе винаги една и съща: единият парцел обработен, другият пустеещ. В засятата нива имаше нещо срамно за Марк Укачиера. И парата, която се вдигаше над нея, и мирисът на пръстта, и меката като женска плът земя предизвикваха у него погнуса, докато изсъхналата, пустееща до нея земя а пукнатините си, които приличаха ту на бръчки, ту на стиснати челюсти, просълзяваше очите му. Гледката навсякъде бе една и съща — засята нива, а до нея пустееща земя стояха една до друга и се гледаха с ненавист като чужди. И най-невероятното беше, че само след един или два сезона техните съдби коренно се променяха: пустеещата изведнъж се превръщаше в плодородна, а плодородната опустяваше.

Марк Укачиера, може би за десети път през тази сутрин, въздъхна. Мислите му продължаваха да се реят надалеч. От земите се прехвърлиха на пътищата, част от които той бе изминал пеша или на кон по време на служебните си задължения. Големият път сред Прокълнатите планини, Сенчестият път, Пътят край Черни Дрин, Пътят край Бели Дрин, Злият път, Големият байрактарски път, Пътят край кръста. По тях ден и нощ бродеха хората на Рафш. Отделни места от тези пътища бяха под постоянната закрила на Месата. Така например Големият байрактарски път от Каменен мост до Високите кестени бе под защитата на Никайте и Шаля. На когото и да се случеше нещо, минавайки по тези места, кръвното отмъщение за убития се поемаше от Никайте и Шаля. Така също и по Сенчестия път — от нивите на Реко до воденицата на Шурди мястото бе закриляно от беса. Целият път от Цурай до Студен извор

също бе под покровителството на беса. В сила бе бесата и за конаците на Никаите и Шаля. Стариият хан на Пътя край кръста, с изключение на обора, както и Ханът на вдовицата и разстоянието на четиристотин крачки от северните им порти се закриляха от беса. Целият проход на Самодивски извор, от двете му страни и на двадесет крачки от тях, както и конаците на Реза и Крилевите ливади — също.

Той се помъчи да изреди всички други места, които вяха под закрилата на нечия беса, както и онези, за които носеше отговорност всеки, тоест местата, където не се разрешаваше да се извършва кръвно отмъщение, в това число влизаха без изключение водениците и мястото от четиридесет крачки около тях, реките, с четиристотин крачки вдясно и ляво от тях, поради това, че шумът от звънци на добитък или бученето на водата пречеха да се чуят предупредителни те думи на кръвния отмъстител. Канонът никога нищо не забравяше. Много пъти Марк Укачиера си бе блъскал главата да открие има ли такива положения в бесата, които ограничават или, обратно, насърчават кръвното отмъщение. Понякога му се струваше, че със закрилата, която осигуряваше на всеки минувач, тя отдалечава смъртта, а друг път мислеше точно обратното, че сигурността, дадена от бесата за отделни пътища и хапове на всекиго без изключение — и за обречен, и за отмъстител, много често въвличаше и други хора и така слагаше началото на нови кръвни отмъщения. Всичко това, както и много други неща в канона, го караше да се раздвоява и оставаше неясно за него.

Същия въпрос си бе задавал някога и по отношение на многобройните балади за кръвното отмъщение, които се ширеха из цял Рафш. По селата в различните краища бродеха много гуслари. Нямахме път, гдето да не ги срещнеш, и хан, в който да не чуеш песните им. На Марк му бе трудно да разбере дали те насърчаваха, или прогонваха смъртта. Навярно вършеха и едното, и другото. Същото можеше да се каже и за историите, които се предаваха от уста на уста за откоleshни или на нови кръвни отмъщения, разказвани след вечеря край огъня през дългите зимни нощи, които след това се разпространяваха от пътниците, за да се върнат отново някоя вечер съвсем; променени, както идва променен от времето и древният гост. Част от тези разкази понякога той срещаше отпечатани в онези отвратителни списания, подредени като ковчежи в колони. Защото за Марк Укачиера написаното по книгите не беше нищо друго, освен трупът на онова, което се разказваше от уста на уста или се пееше от гусларите.

Независимо дали всичко това му харесваше, или не, то беше свързано с неговата работа. Дори среди две седмици, когато принцът се канеше да му обърне внимание, че нещата вървят зле, между другото намекна и за това. Наистина думите му бяха малко неясни, но смисълът горе-долу бе този: ако на тебе, надзорника на кръвния данък, ти е омръзнала тази работа, не забравяй, че има доста хора, и то не какви да е, а високо образовани, които мечтаят за нея.

За пръв път принцът намекваше за образованието му, и то с известна закана. И друг път бе съветвал Марк да проучи с помощта на монаха всички въпроси, свързани с кръвното отмъщение, но сега тонът му бе рязък. Дори и днес, като си го припомняше, Марк Укачиера чувствуваше болка в слепоочията. Вземи някой образован, от онези, дето вонят на одеколон, и го сложи на моето място — пухтеше от гняв той. — Сложи ти учен надзорник на кръвния данък, понеже ти харесват високообразованите, а после, когато жена му още на третата седмица се побърка, ще се сетиш за Марк Укачиера.

Известно време мислите му прескачаха злобно от едно предположение на друго, при всяко от които виждаше как принцът се разкайва, а той победоносно ликува. Както и да е, трябва да предприема едно пътуване из Рафш — си каза накрая, като почувствува, че поривът

на опиянението му стихва. Няма да е лошо да изготвя и един доклад за принца, както преди четири години, с точни данни за състоянието на кръвното отмъщение и с предвиждания за бъдеще. Навярно и работите на принца не вървяха добре и на кого да си излее яда, хайде на Марк Укачиера. Но както и да е, той е негов господар и не надзорникът е този, който ще го съди. Гневът на Марк бе стихнал. Мислите му, объркани от внезапното раздразнение, се освободиха от гърчовите си и отново се пренесоха към високите планини. Всъщност това пътуване му бе необходимо, особено сега, когато не се чувствуваше добре. Може би пътят някак ще разсее натрупаните в: последно време тревоги. Навярно ще си възвърне и съня. Освен това добре ще е да се махне за известна време от очите на принца.

Проектът за пътуването постепенно започна настойчиво да го завладява, но без някакво особено въодушевление. И както преди малко, в мислите му отново се занизаха пътищата, по които навярно щеше да мине, но сега вече виждаше и цървулите си, и подкованите копита на коня. Представеше си хановите и домовете, гдето щеше да отседне, цвиленето на конете и гадините, които ще го хапят нощем.

По време на това служебно пътуване трябваше огледа още веднъж всичко, скицирано в мислите му да провери воденичния камък, лостовите и безбройните колелета и колелца на тази мелница на смъртта. Да провери брънка по брънка целия механизъм, за да разбере къде куца машината, какво е ръждясало и не работи както трябва, има ли нещо счупено. Ох! — изпъшка той от нова спазма в стомаха. — Я по-добре виж с тебе какво става — искаше да каже, но мисълта му се прекъсна. Може би и тази проклетата болка ще изчезне от промяната на въздуха. Да, да, трябва час по-скоро да замине, да се махне оттук. На място да провери всичко, едно по едно, да разговаря надълго и нашироко, особено с онези, които тълкуват и прилагат канона, да чуе мнението им, да обиколи изгнаническите кули, да се срещне със старейшините по селата, да ги разпита има ли учители, дето шушукат против канона, да запише имената им и да иска от принца да бъдат прогонени. Марк Укачиера се оживи. Той наистина можеше да изготви на принца един подробен доклад за всичко това. Марк взе да се разхожда нагоре-надолу из библиотеката. От време на време се спираше за миг пред прозорците, после започваше да мисли за нещо друго и пак продължаваше да се разхожда. Още отсега взе да си припомня за отделни тълкуватели на канона, на чието мнение и съвети принцът отдаваше голямо значение. Те бяха около двеста души в цял Рафш, но само дванадесетина от тях бяха прочути. Ако не с всички, той трябваше да се срещне поне с половината. Те бяха стълбовете на канона, мозъкът на Рафш и сигурно щяха да изкажат редица ценни мисли и да дадат някои съвети за разрешаването на много въпроси. Вероятно така ще стане, въпреки че той не можеше да се задоволи само с това. Нещо му подсказваше, че ще е добре, ако освен на срещите, отиде и там, където бе ложето на смъртта, при обречените. Да влезе в изгнаническите кули и да разговаря с онези, които бяха солта и хлябът на канона. Последната идея особено го зарадва. Колкото и мъдри думи да кажат прочутите тълкуватели, за отредената от канона смърт най-тежка бе думата на обречените.

Марк потри с ръка челото си, като се помъчи да си припомни събраните преди две години данни за изгнаническите кули. Да, знаеше точно — бяха сто седемдесет и четири в цял Рафш, с около хиляда обречени мъже. Помъчи се да си представи как изглеждаха, седнали един тук, друг там, мрачни и разгневени по стаите с тесни черни процеци като на бойници, със заключени отвътре врати. След това мислите му се пренесоха на напоителните вади, заради които част от обречените гниеа по кулите, после се опряха на пътищата и хановите, закриляни от беса, на тълкувателите на канона, на онези, които пишеха хрониките, и накрая на гусларите. Това бяха винтовете, ремъците и колелцата на старата машина, която от стотици години

работеше, без да спре. От стотици години — повтори той. Непрекъснато, ден и нощ, зиме и лете. Но ето че дойде седемнадесети март, за да обърка реда на нещата. Споменът за този ден накара Марк Укачиера отново да въздъхне. На него му се стори, че ако този ден наистина бе минал без кръвно отмъщение, както започна, цялата тази мелница на смъртта — звънците, тежките воденични колела, винтовете и многобройните колелца, щеше зловещо да изскърца, да се разтърси из основи, докато накрая се пръсне и разпилее на хиляди парчета.

О, господи, дано никога не настъпи този ден — си каза той и отново почувствува онази противна болка под лъжичката. После пак си спомни откъслечни думи от разговора по време на снощната вечеря, недоволството на принца, и радостта, която изпита преди малко, тозчас се стопи и на нейно място в душата му нахлу някаква необяснима мъка. Да вървят по дяволите всички — си помисли той. Странна беше мъката, която го завладя като сива безформена маса, спокойно изпълваща цялото му същество, без да го пробоща или да го прерязва остра болка, но въпреки това толкова тягостна, че не можеше място да си намери. А на всичко отгоре и околните не го оставяха на мира, като че ли не му стигаше тази мъка. За нея той не сподели с никого. Вече трета седмица това се повтаряше все по-често и изведнъж Марк си зададе въпроса, който ден след ден бе отлагал: Да не би да ме е блъснала кръвта?

Така се бе случило и преди седем години. Преглеждаха го какви ли не лекари, пи най-различни лекарства, но нищо не помогна, докато накрая един старец от Гякова му каза: „Напразно пиеш тия церове и ходиш по доктори, синко. На твоята болест няма да помогнат пи доктори, ни илачи, тебе те е блъснала кръвта.“ „Кръвта ли? — се бе учудил той. — Но аз не съм убивал човек, дядо.“ А старецът беше отвърнал: „Няма значение, че не си убивал, синко, ако беше убил, щеше да ти е по-леко, но работата ти е такава, че не може да не те блъсне кръвта.“ Тогава старикът му бе разказал за предишни събирачи на кръвен данък, които също заболявали от тази болест, дори и по-зле от него, защото изобщо не могли да ги изцерят. Но Марк Укачиера успя да се излекува в планините отвъд Ороши, тъй като му казаха, че въздухът там бил подходящ за такива болести.

Седем години Марк бе съвсем спокоен, но ето че в последно време призивните на болестта отново се появяваха. Защо ми трябваше да се захващам с такава работа — си казваше той. Достатъчно е кръвта на един убит да те зашемети и да не можеш да се справиш, а какво остава да събираш парите от то лакова кръв, за която не знаеш откъде започва и къде свършва. Това не беше кръв, а потоци от кръв на: цели поколения, които течаха нашир и надлъж по Рафш от години и векове, смесена кръв на откоleshни и нови отмъщения.

Но може да не е това — въздъхна той с последна надежда. Дано тази потиснатост да е временна, иначе ще се побъркам. Той повдигна глава, стори му се, че дочу шум отвън. Наистина не беше се излъгал. В коридора изскърца врата, след това се чуха стъпки и гласове.

Гостите са се събудили — помисли Марк.

На 25 март Гьорг се върна в Брезфтохт, През целия ден вървя почти без да почива. Но за разлика от пътуването на отиване, когато се връщаше, той беше все оклюмал и непрекъснато дремеше, така че пътят му се стори много по-кратък. Дори се зачуди, когато видя околностите на селото. Несъзнателно забави крачки. Сърцето му като че ли също започна да бие по-бавно, а очите му затърсиха нещо по околните хълмове. Снегът се бе стопил. Дивите нарове са си на мястото — помисли Гьорг и облекчено въздъхна. Кой знае защо, преди му се бе сторило, че ледените късове сняг ще бъдат много по-безмилостни към дръвчетата.

Ето го и мястото... Докато го нямаше, бе издигната малка купчина камъни. Гьорг се спря край нея. За миг му се стори, че ще се спусне към тази могила, ще грабне камъните, и ще ги запрати встрани, за да не остане никаква следа, но тъкмо когато си представяше това, протегна ръка и като в треска затърси из пътя камък. Накрая намери един и със съвсем неестествено движение, сякаш ръката му бе откъсната, хвърли камъка върху могилата. Камъкът глухо изтрополи, търкулна се два-три пъти, докато най-сетне си намери място. Гьорг не откъсваше очи от грамадата, като че ли се съмняваше, че камъкът ще се раздвижи отново, но той продължаваше да стои съвсем естествено до другите, сякаш бе хвърлен отдавна. Въпреки това Гьорг не помръдваше от мястото си.

Той гледеше безжизнено могилата. Ето какво бе останало от... от... (искаше да каже от живота на онзи човек), а си мислеше — ето какво ще остане и от моя живот.

Глождеше го все същата мъка от безсънните нощи, от мълчаливата враждебност между него и баща му, от съмненията, разсъжденията и терзанията, които не раждаха нищо друго, освен тези голи, безсмислени камъни. Той искаше да се откъсне от тях, но не можеше. Светът наоколо сякаш бързо взе да се стопява, като че ли всичко изчезна, остана само той и срещу него купчината камъни, само тези две неща — Гьорг и могилата, съвсем сами на земята. В отчаянието си той само дето не извика: „Но защо? Защо е нужно всичко това?“ Отговорът беше ясен като тези голи камъни и болеше, о, господи, как боли. И той се помъчи най-послед да се отдалечи от това място, да се махне колкото се може по-бързо, ако трябва да отиде дори в ада, само да не стои повече тук.

Вкъщи посрещнаха Гьорг спокойно и с топлота. Баща му го разпита накратко за пътя, а майка му го гледеше крадешком, с премрежени от жалост очи. Той само каза, че е много уморен от пътя и безсънието и легна да спи. Дълго стъпките и шепотът из къщи пробуждаха като игли съня му, докато накрая заспа. Събуди се късно на следващия ден. Къде съм? — се попита няколко пъти и отново заспа. Когато стана, главата му тежеше. Нямаше желание за нищо.

Целият ден измина така, както и двата следващия дни. Гьорг се въртеше из къщи и гледеше тъпо ту онази част от съборената ограда, която отдавна трябваше да се оправи, ту десния ъгъл на покрива, увиснал още през миналата зима, но не изпитваше никакво желание да се залови за нещо. Най-лошото бе, че му се струваше излишно да оправи тези неща.

Нижеха се последните дни на март. Скоро щеше да дойде април с неговата радостна и тъжна половина. Смъртоносният април. Ако не го убиеха, трябваше да се затвори в изгнаническата кула. Очите му щяха да отслабнат от полумрака, така че и ако останеше жив, повече нямаше да може да вижда света.

След тази неколкодневна сънливост мислите му сякаш се оживиха. Първото нещо, което проблясна в съзнанието му, бе да намери някакъв начин да избегне смъртта и това съляпо

подчинение. Голям избор нямаше. Имаше само един път — да тръгне да цепи дърва по градовете. Той започна надълго и нашироко да го обмисля. Така правеха обикновено планинците, които напускаха Рафш. С брадва на гръб (дръжката се мушкаше под джубето, а острата част стърчеше зад тила, като перка на риба), та с брадва на гръб и от град на град, с проточен нажален глас: „Дърва за цепене.“ Не, по-добре да изчака смъртоносния април (той беше уверен, че тази дума вече не съществуваше само в неговото съзнание, а се произнасяше и от останалите в дома му), по-добре да остане тук, отколкото да се запилее и да скита злочест сред дъжда, като дървар по градските пътища, из избите с малки прозорчета и железни решетки, покрити с някакъв черен прах (веднъж бе видял през едно такова прозорче в Шкодра планинец да сече дърва), не, сто пъти по-добре е да изчака смъртоносния април.

Една сутрин, беше предпоследният ден на март, като слизаше по каменните стълби, той се озова пред баща си. Не му се искаше пръв да го заговори и изчака. Известно време и двамата мълчаха. След малко като през стена, зад която се е скрил някой, чу гласа на баща си:

— Какво искаш да ми кажеш, Гьорг?

— Тате, през тези дни, които ми остават, искам още веднъж да отида да видя планините.

Той го изгледа продължително право в очите. Нищо не му отговори. На мене ми е все едно — помисли ат Гьорг още сънен. В края на краищата голяма работа; че може пак да се сдърпаме и за тази дреболия. Малко ли се гледаха накриво до деня, в който отмъсти. Дали щеше да убие онзи две седмици по-рано, или две по-късно, нямаше никакво значение. Наистина можеше и да не отиде да види планините, само дето напразно си хаби думите. Той се канеше да му каже: „Няма нужда, тате“, но баща му вече бе изкачил стълбите.

След малко той се върна с кесия в ръка. Тя бе съвсем малка в сравнение с онази за кръвния данък. Баща му протегна ръка и му я подаде:

— Върви, Гьорг, и на добър път!

Гьорг взе кесията.

— Благодаря ти, тате.

Той не откъсваше очи от него.

— Само не забравяй — каза тихо баща му, — твоята беса изтича на седемнадесети април. — Сякаш искаше да добави и още нещо, но замълча. — Не забравяй, синко — повтори той.

Гьорг вече няколко дни пътуваше. Минаваше по-различни места. Нощуваше из хановите. Срещаше непознати хора. Затворен в селото, той винаги бе смятал, че из Рафш, особено през зимата, е пусто, но не беше така. В областта беше твърде оживено. Хора от най-различни краища пътуваха към центъра на Рафш или тръгваха от него в разни посоки. Едни се движеха отляво надясно, други точно в обратната посока. Някои се изкачваха към планините, други се спускаха, а повечето ту отиваха нагоре, ту слизаха надолу по един и същи път и го правеха толкова често, че накрая и сами не можеха да разберат изкачват ли се или се спускат.

Понякога Гьорг се сещаше, че дните текат. Бързината, с която летеше времето, му се струваше съвсем необикновена. Докъм обед денят му се виждаше дълъг, след това изведнъж, както неочаквано се търкулва капката роса от цвета на прасковата, така и той преваляше и

угасваше. Април беше дошъл, но пролетта едва се задаваше. От време на време някаква синева проблясваше над Албанските Алпи, но толкова бегло, че сякаш всеки миг щеше да се стопи. Април е — казваха пътниците, когато се срещнеха по хановете. Време й е на пролетта, дори много закъсня тази година. И Гьорг изведнъж си спомняше за заръката на баща си, че изтича срокът на дадената беса или по-точно не всичко, което му бе казал, дори нито част от него, а само думата „синко“ накрая и заедно с нея в мисълта му изплуваше остатък от времето между първи и седемнадесети април, мисълта, че всички ще се радват на целия април, докато за Гьорг той ще бъде половинчат. После се мъчеше да отхвърли тези мисли и се заслушваше в онова, дето разказваха пътниците, които за негова изненада можеха да нямат ни хляб, ни сол в торбите, но винаги имаха какво да споделят.

По хановете можеха да се чуят какви ли не случки и истории за най-различни хора и времена. Той винаги стоеше малко встрани и доволен, че никой не го закача, надаваше ухо. От време на време се разсейваше, губеше нишката и тогава се мъчеше да сравни част от разказаните истории със своя живот или обратно, спомняше си свои преживелици и се опитваше да ги пригоди към разказваните истории. Понякога това му се отдаваше, друг път не.

И навярно така щеше да продължи до края на пътуването му, ако не беше се случило нещо неочаквано. Един ден в хана на име „Новия хан“ (повечето от тях се наричаха Стария или Новия хан) той чу да разказват за някаква закрыта кола... Някаква кола, отвътре цялата с черно кадифе... Кола от града, с красиво изработени врати... Да не би да е онази кола — си каза той и целият се превърна в слух. Да, за нея ставаше дума. Говореха за красивата жена с невинни очи и кестеняви коси.

Гьорг трепна. Несъзнателно се огледа наоколо. Това беше един доста занемарен хан, изпълнен с тютюнев дим и миризма на мокри шаячни дрехи и като че ли не стигаше това, та на всичко отгоре и на онзи, който разправяше за жената, му излизаха кълба цигарен дим от устата и вонеше на лук, Гьорг се заоглежда, сякаш искаше да каже: „Чакайте малко, това място съвсем не е подходящо да се говори за тази жена.“ Но те продължаваха да дрънкат и да се смеят, Гьорг остана свит на кълбо в ъгъла си и ту слушаше, ту нищо не чуваше, тъй като ушите му бучаха. И изведнъж откри истинската причина, която го бе накарала да тръгне на път. Причината, която криеше и от самия себе си. Упорито я бе отхвърлял в мислите си, потискал я бе и смяташе, че я е затворил дълбоко в себе си, но ето че тя продължаваше да стои в центъра на съзнанието му — той бе тръгнал на път не за да види планините, а преди всичко да види още веднъж тази жена. Несъзнателно бе търсил колата с меката тапицерия, която непрекъснато пътуваше из Рафш, а той шепнеше подире й: „Какво дириш насам, летяща кола?“ Всъщност с черното си кадифе, с медните дръжки на вратичките и красиво заоблената каросерия тя приличаше повече на саркофаг, какъвто бе видял някога при единственото си посещение в Шкодра, в Голямата църква, на една служба с траурна музика, изпълнявана на орган. И в тази летяща кола-саркофаг беше погледът на жената с кестенявите коси, който така нежно и развълнувано обгръщаше Гьорг, както никой друг на този свят. Много женски очи бяха гледали Гьорг — и пламенно, и срамежливо, и зашеметяващо, и мило, и гальовно, и лукаво, и надменно, но така, както нейните очи — ничии други. Те бяха същевременно и далечни и близки, и открити и загадъчни, и чужди и съчувствени. В нейния поглед наред с пламенната страст, която зашеметяваше, имаше и нещо, което сякаш те плашеше, отвеждаше те далеч, отвъд вселената, отвъд живота, където можеш да намериш покой.

Вечер (когато отделните сънища безразборно запълваха нощите му, както редките звезди проблясват сред тъмното есенно небе) този поглед бе единственото нещо, което не се

стопяваше в просъницата. Стоеше край него като изгубен брилянт, събрал сякаш светлината на цялата земя.

Ето, за да види още веднъж тези очи, той бе тръгнал из безкрайния Рафш. А тук пътниците говореха за тази жена като за най-обикновено нещо, в този мръсен хан, сред лютивия дим, с тези уста, пълни с развалени зъби. Гьорг се изправи, свали от рамо пушката и започна да стреля — веднъж... два, четири пъти. Уби всички наоколо, а след това и онези, които се притекоха на помощ заедно с ханджията и настръхналите стражи, после се втурна през вратата, като продължаваше да стреля по ония, които го преследваха, след това и срещу преследвачите, надигнали се от околните села, от цялата област... Всичко това Гьорг си го помисли, а всъщност не направи нищо друго, освен да стане и да излезе пред вратата на хана. Студеният вятър разхлади челото му. Постоя така с притворени очи и несъзнателно си припомни онова, което бе чул преди години в един влажен септемврийски ден, докато чакаше реда си, за да предаде царевицата в общинския склад — че градските момичета се целували с младежите в устата.

По време на пътуването, тъй като вниманието му се раздвояваше, на Гьорг все по-често му се струваше, че пътищата, по които вървеше, нямаха продължение, а бяха на отделни отсечки или на големи преходи. Внезапно се озоваваше пред някой друм или друг хан, докато си мислеше, че все още е на същия път или близо до хана, от който бе тръгнал преди няколко часа. И така, с всеки изминат час и ден след ден, понеже мислите му все повече се откъсваха от реалните неща, пътуването му започваше да прилича на сън.

Сега вече не криеше от себе си, нито пък от другите, че търсеше онази кола. На няколко пъти бе питал дали не са виждали наблизко една закрыта кола с особени извивки... с някакви... не зная как да ги нарека... Каква? Обясни по-добре — отвърщаха хората. Кажи каква кола? Една такава, съвсем различна от другите. Отвътре цялата с черно кадифе... обкована по краищата с мед... като ковчег. Сериозно ли приказваш? Да не си се побъркал бе, човече? учудваха се те.

Веднъж му казаха, че са видели подобна кола, но излезе, че била колата на епископа от съседната област, за когото не се знаеше накъде бе тръгнал в това лошо време.

Какво пък толкова, че хората са отседнали в такива мръсни ханове, няма значение, че зъбите им са развалени, стига само да му кажат нещо за колата — си мислеше той.

На няколко пъти попадна на следите ѝ, но после отново ги изгуби. Приближаването на смъртта сякаш правеше още по-желана срещата с тази жена. С извървените пътища сякаш нарастваше и жаждата му да я види.

Веднъж срещна някакъв човек на муле, който му се стори познат. Беше „кръвният надзорник“ от крепостта Ороши, тръгнал кой знае накъде. След като повървя малко, Гьорг извърна глава, сякаш да се увери, че това наистина бе „кръвният надзорник“. Онзи също се беше обърнал и гледаше Гьорг. Този пък какво иска? — си рече Гьорг.

Един ден му казаха, че видели точно такава кола, каквато описваше, но била празна. Друг път му разказаха подробно за колата, дори и за красивата жена на прозорчето, чиито коси били според едни кестеняви, според други, с цвета на лешник.

Поне зная, че е тук някъде из Рафш — мислеше си той. — Значи все още не е напуснала планините.

Но дните на април бързо летяха. Изнизваха се един след друг и тъй като за него бяха броени и по-малко от дните на който и да било друг месец преди, струваше му се, че така стремглаво намаляват, сякаш се топяха.

Не знаеше накъде да върви. Понякога си губеше времето по затънтени пътища, друг път несъзнателно се озоваваше там, откъдето вече бе минал веднъж. Все по-често започваше да го измъчва въпросът дали не върви в погрешна посока. След това му се струваше, че точно това прави и така ще върви до крал на броените дни, които му оставаха, като пътник сомнамбул през този негов половинчат април.

Шеста глава

Семейство Ворпси продължаваше своето пътешествие. Бесиан поглеждаше крадешком профила на жена си. Страните ѝ бяха леко пребледнели, както и преди няколко дни, което я правеше още по-привлекателна. Уморена е — помисли си той, но нищо не ѝ каза. Всъщност през всичките тези дни, той очакваше съвсем естествено да чуе от нея: „Ох, изморих се.“ С нетърпение се надяваше, че тези думи ще прозвучат като някакво избавление от злото, но тя все мълчеше и мълчеше. Пребледняла, Диана гледаше пътя и почти не говореше, а погледът ѝ, който дори когато бе ядосана или обидена, винаги бе разбираем за него, сега беше неузнаваем. Поне да изразяваше недоволство — мислеше си той — или най-лошото, да беше студен, но в него се четеше нещо съвсем друго, сякаш не можеше да се съсредоточи и се рееше наоколо.

Приказките в колата съвсем оредяха. От време на време той правеше опити да възобнови разговора, но тъй като не искаше да се унижава, усилията му бяха твърде сдържани. Най-лошото бе, че не намираше в себе си сили да ѝ се разсърди. От опита си с жени бе забелязал, че често пъти гневът и разправията бяха в състояние изведнъж да разрешат много по-безизходни положения, както бурята освобождава всичко от задушаващата жегата, но в израза на очите ѝ имаше нещо, което възпираше гнева у другия, нещо, което се долавяше в погледа на бременните жени. За миг дори той си помисли: да не би да е бременна? После бързо направи наум една проста сметка и съмненията му начаса изчезнаха. Бесиан Ворпси сподави въздишката си, за да не я чуе тя и продължи да гледа през прозорчето. Смрачаваше се.

Той постоя така известно време и отново започна да размисля пак за същото. Поне да кажеше, че не ѝ харесва това пътуване, че е напълно разочарована, че тази негова идея, да прекарат медения си месец в Рафш, бе невиджана идиотщина или да поиска незабавно да се върнат обратно още днес, още сега, още в този миг. Но тя не само че нито веднъж не поиска такова нещо, а дори когато той, за да я улесни, заговори със заобикалки, че могат да се върнат и по-рано, тя бе отвърнала: „Както искаш. Ако желаш, можем да се върнем и по-рано. Що се отнася до мене, не се тревожи.“

Естествено, че на него на няколко пъти му бе минало през ум да прекъснат пътешествието и незабавно да се върнат, но все таеше някаква надежда, че ще може още нещо

да научи. Дори му се струваше, че ако нещичко допълни към написаното, това ще стане само докато са в Рафш, приберат ли се, вече нищо не можеше да промени от онова, което бе написал.

Навън съвсем се стъмни и лицето ѝ почти не се различаваше в мрака. На няколко пъти той се наведе до прозорчето, но не можа да разбере къде се намират. След малко лунната светлина обля пътя и той приближи глава до стъклото. Дълго стоя така, докато тръпките от студеното стъкло се пренесоха от челото по цялото му тяло. Пътят блестеше като стъкло под лунната светлина. Вляво се появиха очертанията на някаква малка църква, след това забеляза воденица, за която по-скоро би повярвал, че е издигната сред тази пустош да мели сняг, отколкото царевица. Ръката му затърси на облегалката нейната ръка.

— Диана — обърна се той тихо, — погледни навън. Струва ми се, че пътят, по който вървим, е закрилян от беса.

Тя приближи глава до стъклото. Все така тихо и с пестеливи думи, които свързваше по толкова особен начин, че на нея ѝ изглеждаха все по-неестествени, той ѝ обясняваше какво ще рече път под закрилата ма беса. Струваше ѝ се, че и студената лунна светлина допринасяше думите му да звучат така странно.

След като завърши, той приближи глава до шията ѝ и нерешително я прегърна. Сноп лунна светлина падна на два-три пъти върху коленете ѝ. Диана не помръдна, нито се притисна към него, нито се отдръпна. Лъхна то познатият приятен мирис и той едва овладя въздишката си. Надяваше се, че най-сетне жена му ще отвори уста. Очакваше поне някакъв малък упрек или въздишка. Но Диана продължаваше да е все така вгълбена в своето мълчание, изглеждаше тъжна, като пуста нива, в която се оглеждат само звездите. О, господи — си каза той. — Какво става с мене?

Денят бе ту облачен, ту ясен. Конете леко потропваха по каменистия път. Пътуваха по Пътя край кръста. Отвъд прозорчето се простираше познатата гледка. Само че сега тук-таме, кога по-наблизо, кога някъде в далечината, проблясваше синева. Снегът бе започнал да се топи най-напред по ниските места, където покриваше земята, оставяйки по пукнатините ѝ тънка корица лед.

— Коя дата е днес? — попита Диана.

Малко зачуден, той я погледна за миг в недоумение и след това отговори:

— Единадесети април.

Тя понечи да продължи. Говори — си каза той наум. Говори, моля те. Някаква надежда трепна у него. Кажи каквото и да е, само не мълчи.

Устните ѝ, които той следеше с крайчеца на окото си, отново се размърдаха, за да кажат онова, което бе премълчала преди малко.

— Помниш ли планинеца, когото срещнахме на път за крепостта?

— Да, спомням си го. Естествено.

Какво беше пък това „естествено“ съвсем не на място — ядоса се той за миг на себе си, без да знае защо. Навярно се ядоса на готовността си на всяка цена да продължи разговора. А може и за друго, че не успя да намери веднага някоя по-подходяща дума.

— Неговата беса изтичаше по средата на април, нали?

— Да нещо такова. Да, да, точно в средата на април.

— Просто изведнъж се сетих — каза тя, без да откъсва очи от стъклото.

Просто така — си рече наум и думите му се сториха пагубни, като нещо красиво, намазано с отрова. Някъде дълбоко у него се надигаше гняв. Да не би да прави всичко това просто ей така? Безпричинно, само за да ме измъчва? Но гневът му веднага стихна.

През последните дни тя на няколко пъти внезапно бе извърщала глава назад, за да види младите планинци, които колата настигаше по пътя. Мина му през ум, че навярно се надяваше отново да срещне онзи планинец от хана, но не отдаде никакво значение на това. Дори и сега, когато тя попита за него, също не му направи особено впечатление.

Внезапното спиране на колата прекъсна мислите му.

— Какво става? — попита той, без да се обръща към някого.

Кочияшът бе слязъл и след малко застана пред прозорчето, като сочеше с ръка нещо напред. Едва тогава Бесиан Ворпси забеляза някаква старица, седнала напред, превита на две. Жената гледаше към тях и нещо обясняваше. Бесиан отвори вратичката на колата.

— Тази старица разправя, че не може да се помръдне — обясни кочияшът.

Бесиан слезе, направи няколко стъпки, за да раздвижи изтръпналите си крака, и се приближи до старицата, която пышкаше и от време на време се хващаше за коляното.

— Какво се е случило, майко? — попита я Бесиан.

— Ох, проклетата болка — изплака старата. — От сутринта се превивам тук и не мога да помръдна синко.

Тя беше облечена с везан сукман като всички планинки от този край, а под забрадката ѝ се подаваше кичур побелели коси.

— Цяла сутрин чакам да мине някой, за да ми помогне да се вдигна.

— Откъде си? — попита я кочияшът.

— Ей там, от онова село — и старата посочи с ръка някъде напред. — Не е далеч, все по широкия друм се върви.

— Ще те закараме с колата — каза Бесиан.

— Благодаря ти, синко.

Двамата с кочияша внимателно я хванаха под мишниците, помогнаха ѝ да стане и я поведоха към колата. Диана ги наблюдаваше от прозорчето.

— Добър ден, дъще — поздрави старата, когато я настаниха в колата.

— Добър ден, майко — отвърна Диана, като ѝ правеше място.

— Ох — въздъхна старицата, щом колата потегли, — цяла сутрин стоя сам-самичка наред пътя. Отникъде жива душа не се зададе. Рекох си, тук ще се мре.

— Наистина — отвърна Бесиан — много пуст ми се вижда този път. Голямо ли е селото ви или не?

— Голямо — рече старата и лицето ѝ помръкна. — За голямо, голямо е, ей богу, но за какво му е...

Бесиан внимателно наблюдаваше чертите на тъжното ѝ лице. Стори му се, че в него долови някаква враждебност към всичко живо в селото, задето никой не бе минал насам, за да ѝ помогне, и я бяха забравили. Но онова, което помрачаваше лицето на планинката, беше нещо повече от огорчение.

— Голямо ни е селото, но повечето мъже са се затворили по изгнаническите кули, затова и останах така наред пътя и си помислих, че тук ще мра.

— Заради кръвни отмъщения ли са се затворили по кулите?

— Да, синко. Никога досега не е било такова чудо. Винаги е имало отмъщения в нашето село, ала толкова кръв като сега не се е проливала.

Старицата дълбоко въздъхна.

— От всичко двеста къщи я има двадесетина да не са в кръвна вражда.

— Как е възможно?

— Сам ще видиш, синко. Селото е пусто, сякаш е минала чума.

Бесиан приближи глава до стъклото, но селото все още не се виждаше.

— Преди два месеца и аз зарових един внук — продължи старата. — И добър, и хубав беше, милият.

И тя започна да разказва как убили внука ѝ, но разказваше по такъв странен начин, че редът на думите ѝ постоянно се променяше. Между тях се промъкваше ту стон на болка, ту възхищение. Като още неузрял плод говорът ѝ сякаш щеше да се превърне от обикновен разказ в нещо като епична песен или оплакване. Навярно така се раждат и народните песни — помисли си Бесиан.

Той не откъсваше очи от планинката. Разказът ѝ, който стана начало на песен, предизвика и съответните промени в израза на лицето ѝ. В очите ѝ напираше плач, но сълзи не се появиха. Така те изглеждаха още по-нажалени.

Колата вече бе влязла в голямото село. Тропотът на колелетата глухо отекваше по пустия друм. От двете му страни се издигаха каменни къщи, които сред дневната светлина изглеждаха още по-смълчани.

— Това е домът на Шкрелите, а онзи по-нататък — на Красниките. Кръвното отмъщение между двата рода е толкова объркано, че никой не знае чий ред е сега да отмъщава, затова мъжете и на двете семейства са се затворили в каменните кули — обясняваше старицата. — Онази високата къща на три ката е на Видреките, които са в кръвна вражда с Бунгите, ей там

е тяхната къща, виждате ли я, стените ѝ до половината са от черен камък. Ето и домовете на Маркаите и Доданаите, които също са в кръвна вражда. Тази пролет изнесоха по два ковчега от къща. А онези къщи, дето са една до друга, са на Укаите и Крюезезите, които са толкова близо, че пушките им гърмят направо от прозорците, без да става нужда да излизат навън. От тези два рода по кръвен враг стрелят не само мъжете, а и жените, та дори и момите.

Планинката продължаваше да разказва, а те доближаваха глави ту към едното, ту към другото прозорче, за да си изяснят чудноватата посока на кръвното отмъщение така, както го обясняваше старицата. Не се забелязваше никакъв признак на живот по смълчаните каменни кули на къщите. Плахото слънце, което хвърляше отвесна светлина по каменните стени, ги правеше още по-пusti.

Свалиха старата някъде наред селото и я отведоха до портата на къщата. Колата продължи пътя си сред каменното царство, което сякаш бе омагьосано. И само като си помислиш, че зад тези стени и кули с тесни като на бойници отвори има хора — разсъждаваше Бесиан Ворпси — и девойки с топла гръд, и току-що задомени невести. За миг му се стори, че долавя отвъд студените камъни пулса на живота и онова ужасно вътрешно напрежение, което напират и удря със страхотна сила по стените, а отвън тези камъни и тесни отвори по кулите не говореха нищо сред плахите слънчеви лъчи. И какво те засяга всичко това — си рече той. Ти по-добре виж студенината у жена си. Най-после гневът му изведнъж се надигна и той рязко извърна глава към Диана, за да наруши най-сетне ужасното мълчание, да ѝ заговори, да ѝ поиска в края на краищата обяснение за държанието ѝ и за това загадъчно мълчание.

Не за пръв път през този ден се канеше да ѝ поиска обяснение. Десетки пъти бе повтарял наум фразите, като се почне от най-нежните: „Диана, какво ти е, кажи ми, какво те измъчва“, и се стигне до най-грубите, които не могат да се изразят, без да се употреби думата „дявол“ например: „Какво те е прихванало, дявол да те вземе?“, „За какъв дявол мълчиш“, „Тогава върви по дяволите!“ Наистина тази дума бе незаменима при такива случаи. Ето и сега, когато се разгневи, тя първа дойде на върха на езика му, готова да се вмъкне във всеки израз, жадна да вземе участие в каквато и да е разправа. Но както и при други случаи, той не само че не я употреби пред Диана, а като човек, който трябва да изкупи грешката си, я отправи най-напред към себе си. Все още бе с извърната към жена си глава и вместо да я заговори, си каза: „Какво ме прихваща, дявол да го вземе!“

„Какво ме прихваща?“ — повтори си той наум и както много пъти досега, се отказа от намеренията си. По-късно се успокои. Може би ще има друг удобен случай. И на него самия не му беше ясно защо се отказа от обяснението с нея. Струваше му се, че донякъде се досеща за причината и явно се боеше от отговора на Диана. Изпитваше известен страх, подобен на онзи, който почувствува една зимна вечер в Тирана, когато викаха духове у един негов приятел и им отговори духът на друг, наскоро починал техен другар. И сам не знаеше защо, но си представяше обяснението на жена си точно така, като произнесено зад облак дим.

Колата отдавна бе изоставила зад себе си омагьосаното село, а той продължаваше да търси причините, заради които отложи обяснението с Диана, и се убеди, че го е направил от страх. Аз се боя от нейния отговор — мислеше той, — страхувам се, но защо?

По време на това пътуване все повече го завладяваше чувството за вина. Всъщност то се бе породило много по-рано и може би именно затова, бе предприел пътуването, за да се освободи от него. Но се бе случило точно обратното — вместо да се освободи, то го завладя още по-силно. Изглежда, сега страхът да не би обяснението на Диана да има някаква връзка с

това негово чувство, го караше да настръхва. Не, по-добре е тя да мълчи, ако ще да се превърне в мумия, само да не му казва неща, които могат да го засегнат.

Пътят бе неравен и колата се накланяше ту наляво, ту надясно. Имаше и големи локви от разтопения сняг. Неочаквано Диана попита:

— Къде ще обядваме?

Той учудено извърна глава. Думите ѝ му се сториха топли и непринудени.

— Където сварим — отвърна той. — Ти какво ще кажеш?

— Нямам нищо против.

Той изпита желание още веднъж да се извърне към жена си, но в последния миг се разколеба, сякаш до него имаше стъклен предмет, който можеше да се счупи, и той не посмя да помръдне на мястото си.

— Довечера дори може да пренощуваме в някой хан — каза той, без да извърща глава. — Съгласна ли си?

— Както искаш.

Някакво приятно чувство изпълни гърдите му. Може би всичко бе много по-просто, а той с този навик да анализира нещата, за да си ги изясни, беше започнал да вижда началото на несъществуваща драма. Навярно у Диана нямаше нищо друго освен най-обикновена умора от пътя, леко главоболие или нещо подобно.

— В някой случаен хан — повтори той, — в първия, който срещнем по пътя.

Тя само кимна с глава в знак на съгласие.

Наистина може би така щеше да е много по-добре — помисли си той зарадван. Всички тези нощи те бяха прекарвали сред непознати хора, приятели на техния близък или по-точно една верига от приятели, която започваше от един — приятеля на Ворпси, у когото ношуваха първата вечер и когото единствено познаваха, а след това продължиха да гостуват у негови приятели. И всяка вечер се повтаряше горе-долу едно и също: посрещане с думите „добре дошли“, сядане в стаята за гости край огъня, разговори за времето, за добитъка, за това как вървят държавните работи. После вечеря с твърде подобрени приказки, след нея кафето и на сутринта традиционното изпращане до края на селото. Всъщност всичко това може би беше прекалено отегчително за една току-що омъжена жена.

Да, някой хан — си каза той. Един най-обикновен хан край пътя, в него е спасението; Как не се бе сетил по-рано за това? Ама че съм глупак — си рече наум зарадван. Един дори и не чак толкова чист хан, из който се разнася и миризма на добитък, щеше да ги сближи повече, ако не с комфорта си, който нямаше откъде да се вземе, то поне със сиромашията си, на чийто фон временните посетители понякога се чувстваха много по-щастливи.

Ханът се появи край пътя по-рано, отколкото очакваха. Беше сред едно пусто място, там където Пътят край кръста се сливаше с Големия байрактарски път, и наблизо нямаше ни село, нито пък се виждаше жива душа.

— Има ли нещо за ядене? — извика Бесиан още щом прекрачи прага.

Ханджията, дълъг като върлина, притворил очи, сънливо отговори:

— Студен боб.

Но щом видя Диана на вратата, следвана от кочияша, който носеше една от нейните чанти, и особено когато чу цвиленето на конете, ханджията изведнъж се оживи. Пот ри очи и каза с пресипнал глас:

— Заповядайте, господа! Мога да ви изпържа и яйца със сирене. Имам и ракия.

Те седнаха в единия край на дългата дъбова маса, каквито имаше в повечето от хановете. Тя заемаше голяма част от помещението. Двама планинци, седнали на земята в ъгъла срещу тях, ги заоглеждаха с любопитство. Някаква млада жена спеше, подпряла глава на детска люлка. До нея, върху няколко шарени тъкани торби, стоеше нечия гусла.

Докато чакаха ханджията да им донесе обеди, те гледаха мълчаливо наоколо.

— Другите ханове бяха по-оживени — обади се накрая Диана. — Тук е доста спокойно.

— Мисля, че това е по-добре — и Бесиан погледна часовника си. — Въпреки че сега е едно такова време... — Личеше, че мислеше за нещо друго и непрекъснато барабанеше с пръсти по масата. — Но не е чак толкова лошо, какво ще кажеш?

— Наистина, особено отвън.

— Покривът му е стръмен, каквито ти харесваш. Стръмен, за да се свлича снегът през зимата.

Тя потвърди с глава. Изразът на лицето ѝ сега бе по-дружелюбен, макар да личеше умората.

— Да пренощуваме ли тук тази вечер?

Докато я питаше, Бесиан усети как сърцето му глухо се разтуптя. Какво ми става? — си каза той. Когато я покани за пръв път у тях, след запознанството им, по-малко се бе развълнувал, отколкото сега, когато му беше законна съпруга. Просто да полудееш — помисли си той.

— Както искаш — отвърна Диана.

— Какво?

Тя го погледна учудено.

— Ти ме попита дали искам да пренощуваме тук тази вечер.

— Съгласна ли си?

— Разбира се.

Прекрасно — си каза той. Идеше му да прегърне тази любима глава, която през всичките тези дни толкова го бе измъчила. Едно топло, непознато досега чувство изпълни цялото му същество. След толкова нощи, прекарани поотделно, в най-различни стаи, най-сетне щяха да спят заедно в усамотения алпийски хан, сред безлюдните пътища. Наистина по-добре е, че стана така, иначе нямаше да опознае чувството на съмнение, което рядко се случва някой да не изпита в живота си. У него отново се възвърна увереността, че притежава любимата жена. Толкова далечна му се бе сторила тя през последните дни, че сякаш отново я опознаваше, както по време на моминството ѝ. Дори това повторно преживяване му се видя много по-любопитно и много по-приятно. Не случайна е приказката, че всяко зло е за добро.

Той усети зад гърба си някакво движение, след което се разнесе миризмата на пържено. Носеха чиниите с яйцата.

Бесиан повдигна глава.

— Имате ли някоя хубава стая за нощуване?

— Разбира се, господине — отвърна ханджията уверено. — Дори с огнище.

— Наистина ли? Но това е прекрасно.

— Така е — продължи ханджията. — Трудно е да се намери стая като моята в който и да е друг хан по тези краища.

Наистина съм имал късмет — помисли си Бесиан.

— След като се нахраните, можете да видите и стаята, господине — продължи ханджията.

— С удоволствие.

На Бесиан не му се ядеше. Диана също хапна съвсем малко от пържените яйца. После поиска сирене, което остави, тъй като бе доста твърдо, след това поръча кисело мляко и накрая пак яйца, но този път варени. Бесиан си взе същите неща, но почти нищо не докосна.

Веднага след обедата те се качиха на горния етаж, за да видят стаята. А стаята, която според ханджията бе гордостта на всички ханове от този край на Рафш, беше най-обикновена, с два прозореца на север, отвън с дървени капаци и голямо легло, застлано с вълнена покривка. Но огнището наистина бе рядко красиво.

— Стаята е добра — каза Бесиан, като погледна въпросително жена си.

— Може ли да запалим огъня? — попита тя.

— Разбира се, госпожо. Веднага ще го запаля.

На Бесиан му се стори, че за пръв път от толкова дни видя да трепва радост в очите ѝ.

Ханджията излезе и след малко се върна с наръч дърва. Той доста несръчно запали огъня, което говореше, че твърде рядко го правеше. Двамата го наблюдаваха така, сякаш за пръв път виждаха да се пали огън. Най-после ханджията излезе от стаята и Бесиан отново

почувствува приглушените удари в гърдите си. Погледът му на няколко пъти се плъзна по голямото легло, чиято млечнобяла покривка го правеше някак по-топло. Диана стоеше край огъня с гръб към съпруга си. С трепет, сякаш се приближаваше до непозната жена, Бесиан направи две крачки и сложи ръка на рамото ѝ. Тя бе скръстила ръце и стоеше, без да помръдне. Той започна да я целува по врата и близо до устните. От време на време погледът му долавяше червеникавите отблясъци на огъня по слепоочията ѝ. Накрая, когато ласките му станаха твърде настойчиви, тя каза тихо:

— Не сега.

— Но защо?

— Стаята е все още доста студена... Освен това трябва и да се измия.

— Права си — отвърна той, като я целуна по косите. Без да каже нищо повече, Бесиан се отдръпна и излезе. Шумът от стъпките му по стълбите най-красноречиво говореха колко е радостен. След малко се върна с кофа вода.

— Благодаря ти — каза Диана и му се усмихна.

Като зашеметен той сложи кофата върху огъня, но после се сети за нещо, наведе се и взе да оглежда отвътре огнището, като се пазеше с длан от искрите. Най-сетне, изглежда, откри онова, което търсеше и извика:

— Ето къде било.

Диана също се наведе и видя синджира с куката, които висяха в средата, както в повечето селски огнища, целите почернели от сажди. Бесиан повдигна кофата и като се подпираше с едната ръка на стената, се опита да я окачи на куката.

— Внимавай — извика Диана, — ще се изгориш.

Но той вече бе успял да закачи кофата и се смееше на леко зачервената си от огъня ръка.

— Изгори ли се?

— Нищо ми няма.

По стълбите се зачуха нечии стъпки. Беше кочияшът, който носеше куфарите им. Докато го гледаше усмихнат, на Бесиан му се струваше, че всичките тези хора, които се качваха и слизаха по стълбите с дърва в ръце, с куфари и чанти допринасяха за неговото щастие. Не го свърташе на едно място.

— Искаш ли, докато се стопли стаята и водата, да отидем да пием кафе?

— Кафе ли? Както искаш — отвърна тя. — Може би ще е по-добре малко да се поразходим. Главата ми бучи от друсането на колата.

След малко те слязоха по скърцащите стълби. Бесиан не пропусна да каже на ханджията да наглежда огъня, докато отидат да се поразходят.

— Няма ли някое красиво място наоколо, което човек си заслужава да види?

— Някое красиво място наоколо ли? — и ханджията поклати отрицателно глава. — Няма, господине, наоколо е, кажи-речи, пустош.

— Така ли?

— Да, освен... Чакайте малко. Вие нали сте с кола?

Това вече е съвсем друго. На половин, най-много три четвърти час оттук, ако конете са уморени, можете да отидете до село Горна бяла вода, за да видите алпийските езера.

— Горна бяла вода на половин час път оттук с кола? — попита изненадан Бесиан.

— Да, господине. Най-много три четвърти час. Чужденците, които са минавали насам, не са пропускали случая да ги видят.

— Какво ще кажеш? — обърна се той към жена си. — Въпреки че ни омръзна пътуването с кола, смятам, че си заслужава да видим селото и особено прочутите езера.

— Спомням си за тях от часовете по география — отвърна тя.

— Въздухът там е прекрасен. И освен това, докато се върнем, стаята съвсем ще се затопли... — Той спря за миг и я погледна изпитателно.

— Да отидем.

Ханджията отиде да повика кочияша, който с известна неохота се появи след малко. Трябваше отново да впряга конете, които току-що бе разпрегнал, но въпреки това не възрази. Докато се качваха в колата, Бесиан пак напомни на ханджията да наглежда огъня. Когато потеглиха, на него му мина през ум дали не сгреша, че изостави стаята в хана, но веднага се успокои, като си каза, че след една приятна разходка Диана ще има много по-голямо желание за всичко.

Следобедът разпръскваше мека светлина наоколо. Кой знае откъде нахлуваха кървавочервени слънчеви отблясъци, от които въздухът ставаше някак по-топъл, отколкото беше всъщност.

— Дните пораснаха — обади се той, а наум се упрекна: Какви глупости дрънкам! Времето е хубаво... Дните станаха вече по-дълги...

Такива приказки обикновено са средство да се запълни празнотата в разговор между хора, които твърде малко се познават едни други. Да не би и те да бяха станали толкова чужди, че да прибягват до подобни думи? Е, стига де — ядоса, се той на себе си, — какви ги бълнуваш? Мина онова време.

Горна бяла вода се оказа по-близко, отколкото очакваха. Отдалеч къщите на селото изглеждаха като покрити с лишей. На места снегът все още не бе се стопил и земята край него чернееше още повече.

Колата продължи нататък към езерата, без да минава през селото. Като слязоха, зачуха звъна на църковна камбана. Диана забави крачки. Извърна глава за да разбере от коя посока идеха звуците, но църква не се виждаше. Само парчета чернееща земя, вкопчени сякаш на

живот и смърт в неразтопения бял сняг, се набиха за миг в очите ѝ. Диана им извърна гръб и се облегна на ръката на мъжа си. Приближаваха едно от езерата.

— Колко са всичко? — попита тя.

— Струва ми се, шест.

Вървяха сами по дебелия кафеникав килим от нападали през различните годишни времена листа, тук-таме изгнили, като от някаква рядка болест. Заедно с тежестта на ръката ѝ Бесиан усети, че жена му се кани нещо да му каже. Шумоленето на листата под краката им сякаш я успокояваше.

— Ето още едно езеро — обади се неочаквано тя, като посочи с ръка между боровете точно когато той извърна глава нататък. — Бесиан, сега сигурно ще напишеш нещо по-хубаво за Рафш?

Той се обърна като ужилен. В последния миг се овладя да не извика: „Какво?“ Не, по-добре да не чуе повторно въпроса ѝ. Стори му се, като че ли нажежена подкова докосна челото му.

— След това пътуване — продължи тя с мек глас — е съвсем естествено... да напишеш нещо по-правдиво...

— Разбира се, разбира се — отвърна той.

Но нажежената подкова продължаваше да стои на челото му. Започваше да разкрива загатката ма странното мълчание на жена си... Впрочем това никога не е представлявало загатка за него... Беше почти уверен и очакваше, че тя ще поиска нещо преди тази нова любовна нощ като възнаграждение за споразумението им.

— Аз напълно те разбирам, Диана — каза той с изненадващо уморен глас, — естествено, че ми е доста трудно, но напълно те разбирам...

— Тук е приказно — прекъсна го тя. — Добре, че дойдохме.

Той я слушаше, но мисълта му бе съвсем другаде.

Така стигнаха до следващото езеро, след което решиха да се връщат. По пътя мислите му все по-често се пренасяха към топлата стая с огнището, която ги очакваше в хана.

Така стигнаха до мястото, където бяха оставили колата, но вместо да се качат, продължиха пеша, за да видят селото. Колата ги следваше.

Първите хора, които срещнаха, бяха две планинки с бъкли вода на рамо. Жените позабавиха крачките си, за да ги огледат. За разлика от красивата местност наоколо, каменните къщи изглеждаха още по-мрачни: отблизо. Из селските улички и особено на площада пред църквата имаше доста хора. Белите бенеvreци с: черни гайтани встрани, които поразително наподобяваха знаците за високо електрическо напрежение, придаваха някаква припряност в походката на мъжете.

— Нещо се е случило — каза Бесиан.

Те заоглеждаха хората, за да разберат какво е станало. Навярно имаше някакво празнично събитие.

— Това там сигурно е изгнаническата кула? — попита Диана.

— Сигурно. На такава прилича.

Диана се повдигна на пръсти, за да види по-добре усамотената кула.

— Ако на онзи планинец, дето го срещнахме при хана, тези дни е изтекла бесата, навярно се е затворил в някоя такава кула?

— Възможно е — отвърна Бесиан, без да откъсва очи от насъбралите се хора.

— Ами ако изтече бесата на обречения, докато е още на път, далеч от селото си, може ли да се приюта в която и да е изгнаническа кула?

— Смятам, че може. Същото е и с пътниците, които замръкват някъде и отсядат в първата къща, която се изпречи пред очите им.

— Значи той може да е и в тази кула?

Бесиан се усмихна.

— Възможно е, въпреки че не ми се вярва. Има толкова много изгнанически кули и освен това ние го срещнахме твърде далеч оттук.

Диана извърна още веднъж глава към кулата и на: него му се стори, че долови в погледа ѝ някаква многозначителна усмивка. В това време забелязаха, че някой от тълпата им махаше с ръка. Разпознаха мъжа с карираното сако и няколко други познати лица.

— Я виж ти — обади се Бесиан, като кимна с глава нататък.

— Али Бинаку — отвърна Диана едва чуто, но не можа да се разбере дали се зарадва, или не на тази среща.

Поздравиха се с тях наред площада. Разбира се, геометърът вече бе обърнал няколко чашки. Светлите очи на лекаря, дори не само те, а и лицето му с прозрачната червеникава кожа бяха тъжни, а зад обикновената сдържаност на Али Бинаку се долавяше известна умора. Зад тях стоеше внушителна група планинци.

— Продължавате ли пътешествието си из Рафш? — попита Али Бинаку.

— Да — отвърна Бесиан. — Още малко.

— Сега дните пораснаха.

— Наистина. Април се усеща. А вие какво правите насам?

— Ние ли? — отвърна геометърът. — Както винаги, от село на село и от едно място на друго... Портрет на група мъже с петно кръв.

— Какво?

— Исках да се изразя по-образно... Така да се каже, да направя едно сравнение между нас и света на картините.

Али Бинаку го изгледа студено.

— Пак някакъв спор ли разрешавате? — обърна се Бесиан към Али Бинаку.

Той потвърди с глава.

— И то какъв — намеси се отново геометърът. — Днес той — и посочи с глава към Али Бинаку — произнесе такава присъда, която ще се предава от уста на уста и от поколение на поколение.

— Не трябва да се преувеличават нещата — обади се Али Бинаку.

— Аз нищо не преувеличавам. Освен това един писател трябва да чуе каква присъда си произнесъл — отвърна геометърът.

След малко случаят, заради който бяха повикани Али Бинаку и помощниците му, бе възпроизведен от неколцина, които се прекъсваха помежду си, като допълваха или отхвърляха нещо от казаното, особено от разказа на геометъра. Ставаше дума за следното:

Преди седмица някакъв род решил да убие една девойка от семейството, която се оказала бременна. Разбира се, след това възнамерявали да убият и момъка, който имал любовни връзки с нея. Междувременно семейството на младежа научило, че детето в утробата на убитата било момче, Веднага заявили, че встъпват в кръвна вражда с рода на момичето заради мъжката рожба, която според канона вече принадлежала към тяхното семейство, независимо че момъкът не е минал под венчило с девойката. Родът на младежа заявил, че ще отмъсти за убитото дете, тоест че е техен ред да убият някого от семейството на момичето. По този начин родът на виновника освобождавал момъка от кръвно отмъщение, тъй като следвало те да убият и по този начин завързвали ръцете на противната страна за неопределено време. Естествено семейството на убитата веднага се противопоставило на подобно решение. Работата опряла до съвета на старейшините в селото, но не било толкова лесно и те да разрешат този въпрос. Родът на момичето, зашеметен от нещастieto, побеснял при мисълта, че противната страна ще убие още един човек от тях, вместо те да си отмъстят на онзи никаквец, който станал причина за смъртта на девойката, и с това да си разчистят сметките. Но според канона мъжката рожба още в утробата на майката вече принадлежи към рода на бащата и за смъртта на детето се отмъщава, както за убит мъж. Старейшините на селото не могли да разрешат въпроса и повикали Али Бинаку.

Съденето завършило преди час. (Точно когато ние сме се разхождали край езерата — помисли си Бесиан.) Както всички присъди според канона, решението било съвсем кратко. Представителят от рода на момъка се обърнал към Али Бинаку: „Искам да зная защо ми изсипаха това брашно?“ (което, с езика на канона, ще рече — това неродено дете). И Али Бинаку веднага му отвърнал: „А какво диреше вашето брашно в чужд чувал?“ (тоест това дете в утробата на невенчаната мома). С това решение и едната, и другата страна загубвали правата си на кръвно отмъщение и по този начин кръвната вражда се преустановявала.

Спокоен, без нито един мускул да трепва по бледото му лице, и без да се намесва, Али Бинаку слушаше оживения разказ за произнесената от него присъда.

— Знаменит е — обади се накрая геометърът с насълзени от алкохола очи и с възхищение.

Без да усетят, писателят и жена му се смесиха с тълпата и започнаха да се разхождат из селския площад. Групата на Али Бинаку ту минаваше напред, ту следваше младата двойка.

— В края на краищата, ако погледнеш хладнокръвно, нещата са много по-прости — обади се лекарят, когато се изравни със семейство Ворпси. — Дори и последният случай, който изглежда толкова драматичен, всъщност води само до ново безсмислено кръвопролитие.

Лекарят продължаваше да говори, но Бесиан го слушаше разсеяно. Безпокоеше го мисълта да не би подновяването на този разговор да се отрази зле на Диана. През последните няколко дни те се бяха откъснали от подобни теми и предишната ѝ веселост най-сетне започна да се възвръща.

— А вие как сте стигнали до Рафш? — попита Бесиан, колкото да каже нещо. — Вие сте лекар, нали?

Другият горчиво се усмихна.

— Бях лекар, сега съм нещо друго.

В очите му се четеше неописуема тъга и Бесиан си помисли, че колкото и да изглеждаха открити, дори на пръв поглед да създаваха впечатление на равнодушни, все пак очите най-добре от всичко можеха да изразят мъката.

— Аз съм хирург, завърших в Австрия — продължи лекарят. — Бях студент от единствената група, която кралството изпрати да следва с държавни стипендии в чужбина. Вие навярно сте чули какво стана с по-голямата част от тези студенти, когато се завърнаха в родината. Ето, аз съм един от тях. Пълно разочарование — нито клиника, нито възможности за упражняване на професията. Известно време стоях без работа, след това съвсем случайно, в едно кафене в Тирана, се запознах с този човек — и той посочи е глава геометъра, — който ми предложи тази странна работа.

— Портрет на група мъже с петно кръв — повтори геометърът, който бе приближил и слушаше разговора им. — Където има кръв, там сме и ние.

Лекарят не обърка никакво внимание на думите му.

— Вие като лекар нужен ли сте в работата на Али Бинаку? — попита Бесиан.

— Естествено, иначе не би ме взел със себе си.

Бесиан Ворпси изглежда смаяно събеседника си.

— Няма нищо за учудване — продължи лекарят. — Когато се съди според канона, главно при убийства и особено при нанесени рани, винаги е необходимо присъствието на някой, който да има най-елементарни познания по медицина. Разбира се, за хирургия не може да става и дума. Дори бих казал, че най-голямата ирония в случая е именно тази, че аз се занимавам с неща, които може да свърши и най-обикновеният фелдшер, да не кажа и всеки друг, който знае нещо за анатомията на човешкото тяло.

— Който знае нещо? И това достатъчно ли е?

Лекарят отново горчиво се усмихна.

— За съжаление вие навярно смятате, че аз се занимавам тук с лекуване на рани?

— Естествено. Разбирам, че поради основателни причини, които изложихте, сте изоставили професията си на хирург, но рани можете да лекувате, нали?

— Не — отвърна лекарят. — Щеше да е половин беда, ако можех поне да лекувам раните, но аз изобщо не се занимавам с това. Разбирате ли ме? Предполагам, че не. Планинците цял живот сами са си лекували раните и това продължава и до днес — с ракия, тютюн, по най-примитивни начини, какъвто е например ваденето на куршум с куршум, и други. Те никога не търсят помощта на лекаря. Аз присъствувам тук за нещо съвсем друго, разбирате ли ме? Аз съм тук не като лекар, дори не и като фелдшер, а нещо като помощник-юрист. Чудно ли ви се струва?

— Не съм изненадан — отвърна Бесиан. — И аз познавам отчасти канона и мога да си представя с какво се занимавате.

— С изброяване на раните и с тяхното степенуване, само с това — каза отсечено лекарят.

За пръв път, откакто разговаряха, на Бесиан му се стори, че събеседникът му започваше да нервничи. Той извърна глава към Диана, но не можа да срещне погледа ѝ. Този разговор ще ѝ се отрази зле — помисли той, — но както и да е. Само да свърши колкото се може по-скоро и да се махнат оттук.

— Вие навярно знаете, че според канона за раняване се заплаща глоба. В зависимост от мястото ѝ глобата за всяка рана е различна. Например за раните по главата се заплаща два пъти по-голяма глоба от тази за раните по тялото, които също се делят на две категории — от кръста нагоре и от кръста надолу. Моята работа като помощник на Али Бинаку се изразява само в това: да определя броя на раните и мястото им.

Лекарят погледна първо Бесиан, след това съпругата му, сякаш да се увери дали добре са го разбрали.

— При съденето раняванията създават много повече главоболия, отколкото самите убийства — продължи лекарят. — Навярно знаете, че според канона, ако не се заплати глобата за раняване, то остава като положим кръвно отмъщение. Един ранен за канона е полумъртъв, нещо като полусянка. Ако не се плати глобата за две последователни ранявания, това се смята за едно кръвно отмъщение. С една дума, ако някой рани двама души от рода на кръвния си враг или рани два пъти един и същи човек и не плати глобата си, той става длъжник с още едно кръвно отмъщение.

Лекарят отново замълча, за да им даде възможност да възприемат думите му.

— Всичко това създава твърде големи затруднения, главно от икономически характер — продължи той. — Вие ме гледате учудено, но аз пак ще повторя: главно икономически. Има семейства, които не са в състояние да заплатят глобата за две ранявания и са принудени да дадат още един човешки живот. Други пък са готови напълно да се разорят, да заплатят, ако трябва, и за двадесет ранявания, само да си запазят правото, след като жертвата оздравее,

отново да я убият. И още много по-странни случаи има. Познавам едного от Черни дол, който години наред крепи семейството си с глобите, които получава следствие раняванията от кръвния си враг. На няколко пъти се е избявал от куршума и си е внушил, че с известни ловки движения винаги може да се спаси от смъртта и да стане единственият човек на света, който се препитава от собствените си рани.

— Какъв ужас! — прошепна Бесиан. Той извърна глава към Диана и лицето ѝ му се стори твърде бледо. Дано час по-скоро свърши този разговор — си каза наум той.

Изведнъж стаята в хана, огнището и кофата с топла вода му се сториха толкова далечни. Трябва да вървим, колкото се може по-бързо да се махнем оттук — помисли си той.

Хората се бяха пръснали на групи из площада, а те продължаваха да стоят и да разговарят с лекаря.

— Може би знаете — продължи онзи (не зная и нищо повече не искам да зная — възнамеряваше да го прекъсне Бесиан), — че според канона, когато двама души стрелят едновременно един срещу друг и единият бъде убит, а другият само ранен — раненият заплаща глоба, равна на половин кръвно отмъщение. С една дума, както ви казах и в началото, зад целия този полумитически декор трябва да се търси икономическата страна. Може да прозвучи цинично, но в днешно време, както и всичко останало, така и кръвта се е превърнала в стока.

— Не съм съгласен — възрази му Бесиан. — Не трябва така да се опростяват нещата. Естествено, че икономическата страна има своя дял при обяснението на попчето от нещата, но въпреки това не може да се прекалява с нея. По този повод искам да ви попитам, да не би вие да сте писали онази статия за кръвното отмъщение, която бе спряна от кралската цензура?

— Не — отвърна категорично лекарят. — Аз само съм дал данните, а статията е написана от друг.

— В нея, доколкото си спомням, имаше точно този израз: „Кръвта се е превърнала в стока.“

— Това е една неопровержима истина.

— Чели ли сте Маркс? — попита Бесиан.

Другият не отговори, само го изглежда продължително, сякаш искаше да каже: „А ти, който ме питаш, чел ли си го?“

Бесиан погледна профила на Диана и почувствува, че трябва да обори лекаря.

— Вие обяснихте по много прост начин и убийството, което днес се разглежда и осъди — отвърна той и зачака лекарят да му се противопостави.

— Ни най-малко. Казах и повтарям — цялата драма, която днес се осъди, се свежда до това кой е длъжник.

— Естествено кой е длъжникът, но става дума за длъжник на кръвно отмъщение.

— Няма значение дали дължи кръв, черна лента на ръкава или шаяк. За мене това е едно и също — отвърна лекарят.

— Не е едно и също.

— Едно и също е.

Гласът на лекаря бе станал груб. Прозрачната кожа на лицето му изведнъж пламна. Бесиан се почувствува засегнат.

— Това е едно твърде наивно, да не употребя думата цинично обяснение — каза писателят.

Очите на лекаря станаха ледени.

— Не аз, а вие сте наивник — нахвърли се той, — едновременно наивник и циник, както вие, така и изкуството ви.

— Излишно е да крещите — отвърна Бесиан.

— Ако трябва, ще кресна и до небесата — рече лекарят, но въпреки това сниши глас. Сега, макар и потих, и съскаш, гласът му стана още по-заканителен. Вашите книги, вашето изкуство миришат на мухъл и вършат истинско престъпление. Вместо да направите нещо за тези нещастни планинци, вие само гледате как се изстребват и търсите в това красота и вдъхновение за творчеството си. Не виждате ли, че тази красота убива, както казва един наш млад поет, който сигурно не ви се нрави. Вие ми напомняте на онези театри в дворците на руските аристократи, чиито сцени са толкова големи, че на тях могат да играят стотици актьори, а залата толкова малка, колкото да побере семейството на княза. Да, на тези аристократи ми приличате. Карате цял един народ да разиграва тази кървава драма, а вие седите в ложите с вашите дами да гледате зрелището.

Бесиан забеляза, че Диана не бе до тях. Сигурно е отишла някъде напред, навярно с геометъра — помисли си той обезпокоен.

— А вие — прекъсна той лекаря, — искам да кажа лично вие, който сте лекар и така добре разбирате нещата, защо участвувате в тази мистификация? Защо живеете за нейна сметка?

— За мене имате право — отвърна лекарят. — Аз не съм нищо друго, освен една нещастна отрепка. Но поне съзнавам това и не троя света с книги.

Бесиан отново потърси Диана с очи. От една страна, по-добре, че не беше тук, да не слуша всичките тези глупости — помисли си той.

Лекарят продължаваше нещо да му разправя и Бесиан се помъчи да се съсредоточи, но когато отвори уста, вместо да му отговори, той каза сякаш на себе си:

— Но къде е жена ми:

Бесиан я затърси с поглед сред малките групи, които продължаваха да се разхождат из площада пред църквата.

— Диана — повика я той.

Няколко души извърнаха глави.

— Може да е влязла от любопитство в църквата или в някоя къща да се измие — обади се лекарят.

— Възможно е.

Двамата продължиха, бавно нататък, но Бесиан бе твърде неспокоен и вече не го слушаше. Не трябваше да напускаме хана — си каза той.

— Извинявайте — заговори лекарят с мек глас. — Може би попрекалих?

— Няма нищо. Къде ли може да е отишла?

— Не се безпокойте. Някъде наоколо е. Да не ви е зле? Лицето ви е така прежълтяло!

— Нищо ми няма.

Бесиан усети как ръката на лекаря го хвана под мишницата, поиска да се освободи, но начаса забрави за това. Няколко деца се въртяха около първата група, където беше и Али Бинаку с геометъра, и нещо сочеха с ръка. Бесиан усети как в устата му горчи. Спомни си за езерата, за онзи килим от напластени гниеци листа.

Той се запъти с широки крачки към групата на Али Бинаку. Да не се е удавила? — сякаш питаха очите му още отдалеч. Но лицата на околните го гледаха като вкаменени с някакъв особен израз. В погледа им не се четеше ни капка съчувствие.

— Какво има? — запита той обезумял, без сам да знае защо, и може би заради израза на лицата им вместо да каже: „Какво ѝ се е случило“, попита: „Какво е направила?“

Отговорът едва се отрони от тези безмилостно стиснати челюсти. Трябваше да му повторят няколко пъти, докато разбере — Диана Ворпси беше влязла в изгнаническата кула.

Как се бе случило? Нито тогава, нито по-късно, когато за станалото взе да се разказва с допълненията на очевидците (разбира се, това бе едно от онези и реални, и загадъчни събития, които се отличаваха от обикновения живот и бяха твърде подходящи да се превърнат в легенда), можа да се разбере как младата жена от столицата успя да се вмъкне в изгнаническата кула, където никога досега не бе стъпвал външен крак. Дори още по-невероятен от самото влизане бе фактът, че никой не беше я забелязал или по-точно видял, че тя се отдалечава от площада и се навърта нататък, но на никого и през ум не му мина да я проследи къде отива, освен на няколко дечурлига. Навярно и самата тя, ако я запитаха как е изминала пътя дотам и как накрая е успяла да влезе, не би могла да обясни. От жалкото думи, които Диана каза, в Рафш помислиха, че в онзи момент тя изобщо не е разсъждавала, тъй като е изгубила всякакво чувство за реалност, което е улеснило не само осъществяването на желанието ѝ, но и пътя ѝ до кулата. Дори смятаха, че именно това „е спомогнало и околните да не обърнат внимание, защото иначе щяха да спрат злокобните ѝ стъпки. Всъщност, както си припомниха след това, с леки движения тя се бе отдалечила от хората, както нощната пеперуда приближава стъклото на лампата, която я изгаря. Така и тя се е въртяла наоколо, тласкана в онази посока, и съвсем леко, като носен от вятъра лист, е влязла или по-право се е озовала пред прага на кулата.

Пребледнял като платно, Бесиан Ворпси най-сетне разбра какво се бе случило. Първото нещо, което му мина през ум, бе да се втурне към кулата и да измъкне оттам жена си, но няколко силни ръце го хванаха за раменете.

— Пуснете ме — извика той с разтреперан глас.

Хората около него стояха неподвижни като камъните на зид. Сред тях се открояваше бледото лице на Али Бинаку.

— Пуснете ме — обърна се той към него, въпреки че Али Бинаку не беше сред хората, които го държаха.

— Успокойте се, господине — отвърна Али Бинаку. — Вие не можете да отидете там, тъй като в кулата не е позволено да влиза никой, освен свещеникът.

— Но там е съпругата ми — извика Бесиан. — Сама сред тях.

— Прав сте, нещо трябва да се направи, но вие не можете да отидете. Има вероятност някой да стреля по вас, разбирате ли ме? Могат да ви убият.

— Тогава повикайте свещеника или някой друг, дявол да го вземе, който може да влезе в кулата.

— Вече съобщиха на свещеника — отвърна Али Бинаку.

— Ето го, идва — обади се никой.

Наоколо се бяха струпали много хора. Сред тях Бесиан забеляза кочияша, които го гледаше с изблещени очи и чакаше разпорежданията му, но Бесиан отмести погледа си.

— Дръпнете се — обърна се Али Бинаку към тълпата. Някои отстъпиха две-три крачки, но не се разотидоха.

Свещеникът приближи, като едва си поемаше дъх. Слабото му, с торбички под очите лице изглеждаше твърде разтревожено.

— Отдавна ли е влязла? — попита той.

Али Бинаку погледна въпросително хората наоколо. Обади се няколко гласа едновременно. Едни твърдяха, че преди половин час, други, че има близо час, трети, че преди четвърт час. Но повечето от хората повдигаха рамене.

— Няма значение — обади се Али Бинаку. — Най-важно сега е да се направи нещо.

Те размениха съвсем тихо няколко думи със свещеника. Бесиан чу само думите на Али Бинаку: «Тогава и аз ще дойда с вас», и това някак го окуражи. Сред тълпата зашушукаха: «Отива свещеникът заедно с Али Бинаку.»

Свещеникът вървеше напред, следван от Али Бинаку. След няколко крачки той спря и се обърна към хората:

— Никой да не приближава, защото те могат да стрелят.

Бесиан усещаше силните ръце, които продължаваха да го държат за лактите. Какво ми дойде до главата — си каза той отчаян. Тъпката сякаш изчезна от погледа му, виждаше само свещеника, Али Бинаку и изгнаническата кула, към която двамата се запътиха.

Гласовете наоколо му се струваха като свистене на далечен вятър, който сякаш идеше от друг свят. Срещу свещеника не могат да стрелят, защото канонът го закриля, но срещу Али Бинаку могат. Не вярвам и срещу Али Бинаку да стрелят. Него всички го познават.

Свещеникът и Али Бинаку бяха още наред пътя, когато Диана се показва на вратата на изгнаническата кула. Какво стана в този миг, Бесиан не можеше да си спомни. Помнеше само, че се помъчи да се отскубне и да се спусне да я посрещне, но хората го стискаха здраво за лактите и викаха: «Потрай още малко, докато се отдалечи от кулата, да стигне до онези бели камъни!» След това пред погледа му се мярна лекарят и изведнъж изчезна нанякъде. После пак ново усилие от негова страна да се откопчи от ръцете на хората и отново гласове, които се мъчеха да го успокоят.

Накрая Диана стигна до белите камъни и хората пуснаха Бесиан, въпреки че някой се обади: «Не го пускайте бе, мъже, ще вземе да убие жена си!» Диана беше бяла като платно, но по лицето ѝ не се четеше ни ужас, ни мъка, ни срам, от погледа ѝ лъхаше само неописуема празнота. Разтревожените очи на Бесиан търсеха да открият нещо разкъсано по дрехите ѝ или синини по устните и шията ѝ, но нямаше нищо такова. Навярно би въздъхнал с облекчение, ако не бе срещнал онази празнота в очите ѝ.

С едно ни грубо, нито нежно движение той хвана жена си за ръка и я поведе към колата, в която се качиха един след друг, без да разговарят и без да се сбогуват с никого.

Колата се понесе по широкия друм. Колко време пътуваха, минута или век, Бесиан не можа да разбере. Накрая се обърна към жена си:

— Защо мълчиш? Защо не ми обясниш как се случи това?

Тя стоеше свита в дъното на седалката и гледаше пред себе си, сякаш той не бе до нея. Тогава Бесиан; я хвана грубо за лакътя:

— Кажи какво прави вътре?

Тя нито отговори, нито пък издърпа ръката си, която той стискаше като с клещи.

Защо отиде там — питаше се той. — За да видиш колко ужасна е драмата? За да ми отмъстиш ли? Или отиде да търсиш онзи планинец, когото срещнахме преди, онзи Гьорг... Гьорг? От кула на кула ли ще го търсиш?

Подобни бяха и въпросите, които ѝ зададе малко по-късно, но тя не отговори на нито един от тях и Бесиан разбра, че всичко онова, което му бе минало през ум преди, беше истина. Изведнъж почувствува такава умора, както никога досега.

Започваше да се смрачава. Здрачът и мъглата бързо се спускаха над пътя. От прозорчето на колата Бесиан зърна сред мрака човек, възседнал муле. Прежълтялото лице на пътника му се стори познато, тъпка то за известно време и онзи проследи с поглед колата. Къде ли е тръгнал сред тази тъмница «кръвният надзорник» — помисли си той.

А ти къде си тръгнал — си каза Бесиан след малко. Сам сред този чужд Рафш, сред здрача, пълен с привидения, къде?

След половин час колата спря пред хана. Те изкачиха един след друг дървените стълби и влязоха в; стаята. Огънят още гореше и кофата с вода, която ханджията сигурно бе допълнял, цялата чернееше отвън от сажди. Газената лампа разпръскваше плаха светлина наоколо. Никой от двамата не се зае нито с огъня, нито с кофата. Диана се съблече и се изтегна в леглото, като закри с ръка очи, за да не й блести лампата. Той постоя прав до прозореца, загледан навън, и само от време на време извърщаше леко глава да види красивата й ръка с надиплените на рамото дантели на нощницата, с която продължаваше да закрива половината си лице. Дали не са й направили нещо онези, полуслепи като Полифем, мъже? — си каза той и почувствува, че това бе един от въпросите, които са в състояние да занимават човек през целия му живот.

В хана, където пренощуваха, останаха и на следващия ден, без изобщо да излизат от стаята. Ханджията“ им занесе яденето горе, крайно озадачен от това, че не пожелаха да запали огъня.

На другата сутрин (беше седемнадесети април) кочияшът свали куфарите им и ги сложи в колата, а съпрузите, след като платиха и твърде студено се сбогуваха с ханджията, тръгнаха на път.

Напускаха Рафш.

Седма глава

Утрото на седемнадесети април завари Гьорг на Големия път, който водеше към Брезфтохт. Въпреки че бе тръгнал призори, без да почива никъде, разбра, че до Брезфтохт имаше поне още един ден път, а днес на обед изтичаше бесата му.

Той погледна към небето, за да види слънцето, което макар и скрито зад облаците, се забелязваше къде е. Наближава обед — помисли той и сведе очи. От светлината пред погледа му по пътя заиграха червеникави отблясъци. Докато вървеше, размисляше, че ако бесата му изтичаше довечера, към полунощ можеше да стигне вкъщи. Но тя, както в повечето случаи, завършваше на обед. Според канона, ако обреченият бъде убит точно в деня, когато е изтекла бесата му, гледаше се дали сянката, която хвърля главата му, след като е бил повален, сочи на запад, или на изток. Ако главата му хвърляше сянка на запад, това означаваше, че преждевременно е убит.

Гьорг отново вдигна очи към небето. Днес животът му бе свързан с него и със слънцето на небосвода. След това, както и преди малко, пътят отново му се стори облян в светлини. Извърна глава назад и видя същите розови отблясъци по пътя и нищо друго. Изглежда, черната кола, която близо три седмици напразно бе търсил по пътищата на Рафш, нямаше да се появи и в тази последна утрин от неговия живот на свобода. Колко пъти му се привиждаше, че се задава насреща и после изведнъж изчезва, сякаш хвърляше в небето. Бяха му казали, че са я видели на Сенчестия път, край ливадите на Шаля, на Големия байрактарски път, но той не можа и не

мога да я срещне. Щом стигнеше до мястото, научаваше, че е отишла в съседната област и докато се върнеше да я пресрещне на някой кръстопът, откъдето предполагаше, че може да мине, неочаквано колата променяше посоката си.

От време на време я забравяше, но щом се озовеше на път, отново си спомняше за нея. Но сега вече не хранеше почти никаква надежда. Дори и колата да пътува цял живот из Рафш, той щеше да се затвори в изгнаническата кула и повече нямаше да я срещне, та макар и да се случеше най-невероятното — някой ден да излезеше от кулата. Тогава очите му ще бъдат полуслепи и ще различат само едно смътно петно, както днес виждаше слънцето зад облаците като излиняла розовееща светлина.

Мислите на Гьорг се пренесоха към дома. Днес близките му с трепет го очакваха, но той нямаше да успее да стигне до обед. По пладне трябваше да изостави пътя и да се притули някъде, докато мръкне. Подир обед той вече ставаше обречен, когото преследваха, и можеше да се движи само нощем, далеч от главните пътища. Според канона това не се наричаше страх, а бе признак на хладнокръвие и мъжество, защото по този начин обреченият не само пазеше живота си, но и не дразнеше рода на кръвния си враг със свободното си кръстосване по пътищата. Наред с чувството, че е длъжник, обреченият трябваше да изпитва и чувство на вина пред света. От този следобед той трябваше да намери някое кътче, където да се скрие, докато падне мрак. През последните дни по хановете, гдето отсядаше, на няколко пъти му се стори, че разпозна едного от рода на Крюекюките. Може и да грешеше, а може и наистина да бе някой от тях — да са изпратили човек по петите му, за да го убие веднага след изтичане на бесата, когато обреченият е все още спокоен и изобщо не се страхува за живота си.

Както и да е, трябва да се пазя — помисли той и за трети път вдигна глава към небето. В този миг му се стори, че дочува далечен шум. Спря и се послуша, за да долови откъде иде, но нищо не можа да разбере. Тръгна, а шумът взе да се чува все по-ясно. Беше някакво приглушено боботене, което достигаше до него ту по-слабо, ту по-силно. Ще да е някой водопад — помисли той. И наистина така излезе. Когато го приближи, занемя от учудване. Никога в живота си не бе виждал по-прекрасен водопад. Беше съвсем различен от другите, без пяна и разпръскващи се встрани капки, а като разкошни коси се спускаше плавно върху скалите с тъмнозелен мъх. Водата му заприлича на Гьорг на косите на онази красива жена от столицата. Ако слънцето огрееше, водопадът щеше да придобие точно техния цвят.

Той стоеше на тесния дървен мост, под който спускащите се от скалата води продължаваха своя път, но вече не така спокойно и величествено. Гьорг не можеше да откъсне очи от водопада. Преди седмица в един от хановете, където пренощува, чу да разправят, че имало страни в света, които от планинските водопади добивали електрическа светлина. Някакъв млад планинец разправяше на други двама, че научил това от едного, който го чул от трети, а онези, които го слушаха, учудено шепнеха: водата да става на светлина? Да не си полудял бе, човече? Защо, и газта е като водата, пък свети? Един от селяните продължаваше да твърди, че това е невъзможно, тъй като водата гаси огъня, а камо ли самата тя да свети. Но младият планинец настояваше на своето: така чул, че именно от водата можело да се получава светлина, но разбира се, не от всяка вода, тъй като имало различни води, както са различни и хората, и че светлината можела да се получава само от водите на водопадите. Не са били с всичкия си онези, които са ти го разправяли, а дважд по-побъркан си ти, дете си го повярвал — отвръщаха отседналите в хана селяни. Но това не попречи на планинеца да продължи разказа си, че ако това се случи и в Рафш (все според думите на онзи, който му го разправял), тогава канонът щял да се промени и Рафш завинаги да се отърси от смъртта, така както се разорават и

пустеещите земи, след като се, изпълни кръвното отмъщение. Ама че смахнат човек — повтаряха селяните, а Гьорг, кой знае защо, повярва на непознатия.

Той едва се откъсна от водопада. Пътят продължаваше почти прав нататък с леко червеникави отблясъци встрани.

Гьорг отново вдигна глава към небето. Още малко и бесата му изтичаше и повече нямаше да е закрилян от канона. Извън канона — повтори той наум. Извън живота. Стори му се някак странно човек да бъде извън живота. Още малко — повтори той, като вдигна глава към небето. Бледата розовина на слънцето зад облаците сякаш леко бе потъмняла. Гьорг горчиво се усмихна, като че ли искаше да каже: „Няма какво да се прави!“

Колата със семейство Ворпси в това време пътуваше по Големия байрактарски път, най-дългия от пътищата в Рафш. Планините със снежните върхове оставаха все по-назад и като ги гледаше, Бесиан Ворпси си мислеше, че най-сетне напускаха царството на смъртта. От време на време хвърляше крадешком поглед към профила на жена си. Бледа и вцепенена, тя не се оживяваше от подрусването на колата, а ставаше още по-безжизнена и това започна да го плаши. Струваше му се съвсем чужда, съвсем променена, присъствуваше тук само тялом, а духом беше там горе, в кулата.

Що ми трябваше да я водя в този проклет Рафш — си каза той може би за стотен път. Рафш я срази още при първата среща. Бе достатъчен само един миг и чудовищният механизъм смаза жена му, превърна я в робиня, в най-добрия случай в горска самодива.

Ритмичното потропване на колелата беше съвсем подходящ фон за неговите съмнения, предположения и разкаяние. Той бе поставил на изпитание своето щастие, сякаш да се увери дали го заслужава, или не. Бе изправил това твърде крехко щастие пред вратите на ада още първата пролет. И то не издържа изпитанието.

Понякога, съвсем спокоен, си мислеше, че всъщност никакво странично чувство, нито човек са в състояние да помрачат обичта на Диана към него. Ако това се случи (господи, колко горчиви са тези думи „се случи“), може да стане не заради мъж, а заради нещо друго, много по-ужасно. То беше свързано с милионите драми през вековете и бе непоправимо. Като волнохвърчаща из въздуха пеперуда, ударена внезапно от летящия черен локомотив, Диана бе потресена от трагедията на Рафш.

От време на време с някакво спокойствие, което го плашеше, той си мислеше, че може би по този начин заплащаше данъка си към Рафш. Данъка за написаните творби с обрисуваните от него планински вили и самодиви и за онази малка ложка, от която гледаше трагедията, представяна от един окървавен народ.

Навярно наказанието щеше да го следва навсякъде, чак до Тирана — мислеше той, като се опитваше да се успокои, — защото Рафш простираше пипалата си надалеч, над цялата страна, през всички времена, като космическите вълни.

Той леко повдигна ръкава на пардесюто си и погледна часовника. Беше обед.

Гьорг вдигна глава да види слънчевото петно зад облаците. Вече е обед — си каза. Бесата му бе изтекла.

С няколко бързи крачки той напусна Големия път и тръгна встрани из пушинаците. Сега трябваше да намери някое място, където да се скрие, докато падне мрак. Големият път беше съвсем пуст, но да продължи по него означаваше потъпкване на канона.

Платото бе широко и равно. В далечината се виждаха обработени ниви и тук-таме дървета, но нямаше никаква пещера или поне храсталаци. Само да намеря някое местенце да се пхна — помисли той, сякаш да се убеди, че не можеше да продължава свободно нататък и без да се ядосва, че не намира подслон.

Платото като че ли нямаше край. Гьорг чувствуваше как в душата му нахлуваше някакво необикновено спокойствие или по-скоро празнота. Беше съвсем сам под небето, което изглеждаше като накривено от превала на слънцето в другата му половина. Наоколо бе същият ден, същият въздух, същите разпръскващи се червеникави отблясъци, но дадената беса бе изтекла и той беше навлязъл в друго време. Гьорг гледаше като втрещен наоколо. Да, това бе времето извън бесата. Непреходното време, което вече не му принадлежеше — дни, годишни времена, бъдещи години, едно време, с което той нямаше нищо общо. Напълно чуждо за него, то нямаше да му даде нищо повече, дори нямаше да му подсказе и деня на неговата гибел, който беше някъде напред, датата му не се знаеше, както и мястото, и ръката, която ще го убие.

Докато мислеше за всичко това, различи в далечината някакви тъмни постройки, които му се сториха познати. Но това са конаците на Реза — си каза, като приближи още малко. От тях до извора, чието име не си спомняше, пътят беше закрилян от беса. Поне той така знаеше. Пътищата, закриляни от беса, нямаха нито надписи, нито някакви особени знаци, но въпреки това на всички бяха известни. За по-сигурно можеше да попита първия срещнат минувач.

Гьорг ускори крачка. Мислите му се оживиха. Той трябваше да стигне до пътя, закрилян от беса, и по него да върви, докато се стъмни, без да става нужда да се крие по разни храсталаци. А в това време... кой знае, колата с кадифената тапицерия можеше да мине оттам. Веднъж, както му бяха казали, колата минала край конаците на Шаля.

Да, да, така ще направи. Гьорг извърна глава наляво, след това надясно и се убеди, че пътят и платото наоколо бяха съвсем пуси. С бързи крачки прекоси разстоянието, което делеше Големия път от тясната пътечка, и тръгна по нея, за да може час по-скоро да излезе на селския друм, закрилян от беса, иначе му трябваше поне час, докато стигне до него.

Внимавай — си каза той. — Сега главата ти хвърля сянка на изток. Големият път бе все така безлюден. Той вървеше с бързи крачки, без да мисли за каквото и да било. В края на пътя забеляза няколко почти неподвижни тъмни очертания. Когато поприближи, видя двама планинци и една жена, възседнала муле.

— Нали този път е закрилян от беса? — попита Гьорг, когато се озова пред тях.

— Да, момко — отвърна му по-възрастният мъж. — Близко сто години пътят от конаците на Реза до Самодивски извор е под закрилата на беса.

— Благодаря.

— На добър път, момко — пожела му старецът, като видя черната лента на ръкава му.
— И бог да те пази!

Като продължи нататък, Гьорг взе да си мисли какво ли щяха да правят обречените, когато свършваше бесата им и те все още сновяха нагоре-надолу из Рафш, ако не бяха тези пътеки като единствена стряха, която можеше да ги спаси от преследвачите?

Закрилияният от беса път по нищо не се различаваше от останалите. И той бе застлан със същия, разбит на места от конски копита и порои стар калдъръм, със същите дупки тук-таме и храсти от двете му страни, но въпреки това на Гьорг му се стори, че от светлостият прахляк лъхаше някаква топлина. Той въздъхна дълбоко и забави крачки. Тук ще дочакам нощта — си каза. — Ще си почина на някой камък или ще се помотая нагоре-надолу из пътя, докато мръкне. Във всеки случай така ще е по-добре, отколкото да се свирам из храсталаците. Освен това... колата може да мине оттук. Дълбоко в себе си той таеше надежда, че ще я види още веднъж. А в мечтите си отиваше още по-далеч — като види колата, тя ще спре и пътниците ѝ ще се обърнат към него: „Ей, планинецо, ако си уморен, качи се да пътуваме донякъде заедно...“

От време на време Гьорг вдигаше глава към небето. Най-много след три часа ще мръкне. По пътя минаваха отделни планинци или на групи по неколцина, кои пешком, кои на коне. В далечината се виждаха няколко малки неподвижни петна. Навярно ще да са като него обречени, които чакат да се спусне нощта, за да се придвижат нататък. Вкъщи вече сигурно се безпокоят за мене — си каза той.

По пътя го застигна планинец, който вървеше подир някакъв вол. Волът бе съвсем черен.

Гьорг крачеше още по-бавно от планинеца и той го настигна.

— Добър ден — поздрави селянинът.

— Дал бог добро — отвърна Гьорг.

Човекът вдигна глава към небето.

— Бавно минава пустото му време — рече.

Рижите му мустаци сякаш правеха усмивката му по-приветлива. На ръкава му се виждаше пришита черната лента.

— Да не ти е изтекла бесата?

— Да — отвърна Гьорг. — Днес на обед.

— Моята завърши преди три дни, но трябва да продам този вол.

Гьорг го погледна учудено.

— От две седмици се мотая и все не мога да го продам — продължи планинецът. — Хубав вол е, всички плакаха у дома, когато се разделяха с него, и въпреки това никой не иска да го купи.

Гьорг не знаеше какво да му отговори. Никога не беше се занимавал с продажба на добитък.

— Искях да го продам, преди да се затворя в изгнаническата кула — каза селянинът. — Имаме голяма нужда, момко, и ако не го продам, няма кой друг от дома да свърши тази работа. Съвсем загубих надежда. Щом не можах да го продам през тези две седмици, докато ме закриляше бесата, как ще стане сега, когато само нощем мога да се движа свободно? А ти какво ще кажеш?

— Трудна работа — отвърна Гьорг. После погледна черния вол, който спокойно преживяше. И несъзнателно си спомни за една балада, в която се говореше за заръката на някакъв войник в предсмъртния му час: „Поздравете майка ми и нека продаде черния вол!“

— Откъде си? — попита планинецът.

— От Брезфтохт.

— Не си много далеч. Ако вървиш по-бързо, можеш да стигнеш нощес.

— А ти откъде си?

— Ох, аз съм отдалеч, чак от Краснишкия байрак.

Гьорг леко подсвирна.

— Наистина си отдалеч. Докато стигнеш дотам, сигурно ще продадеш вола.

— Не ми се вярва — отвърна другият. — Сега мога да го продам само по пътищата, които са закриляни от беса, но те са твърде малко.

Гьорг потвърди с глава.

— Ето, ако този път продължаваше до кръстовището, гдето се среща с Големия байрактарски път, тогава може би щях да го продам. Но той свършва много преди кръстопътя.

— Големият байрактарски път далеч ли е оттук?

— Не много. Ето на това му казвам аз път. Какво ли няма да види човек, като тръгне по него.

— Наистина по пътищата човек среща най-необикновени неща — отвърна Гьорг. — Веднъж ми се случи да видя една закрита кола...

— Черна кола с една красива жена! — прекъсна го планинецът.

— Ти откъде знаеш? — само дето не извика Гьорг.

— Снощи я видях при хана на кръстопътя.

— Какво правеше там?

— Какво правеше ли? Нищо. Колата стоеше пред хана, а кочияшът си пиеше кафето вътре.

— А жената?

Планинецът се усмихна.

— Съпрузите почивали горе в стаята си. От два дни не били слизали долу. Така разправяше ханджията. Ех, братко! Жената беше красива като самовила. Сякаш те пронизваше с погледа си. Снощи ги оставих там. Днес ще да са тръгнали.

— Откъде знаеш?

— Така рече ханджията. Утре си заминават. Кочияшът му казал.

Гьорг остана за известно време като зашеметен. Беше забил поглед в земята.

— Откъде минава пътят? — попита изведнъж.

Планинецът посочи с ръка напред.

— На около час оттук, там, където пътят, по който сега вървим, излиза на Големия байрактарски път. Сигурно по него ще тръгнат, ако не са и минали вече. Друг път няма.

Гьорг продължаваше да гледа нататък, където сочеше селянинът. Онзи го наблюдаваше учудено.

— Какво общо имаш с тях бе, нещастнико? — попита го накрая той.

Гьорг не отговори. На един час път оттук — повтори наум. Повдигна глава, за да види къде е слънцето. До превалянето на деня оставаха около два часа. Нито веднъж следите им не бяха толкова близо до него. Можеше да види още един път самодивата.

Без да размисля повече, дори и без да се сбогува със спътника си, той тръгна като обезумял нататък, където според думите на селянина с черния вол се кръстосваха пътищата.

Колата със семейство Ворпси продължаваше пътя си, като бързо изоставяше зад себе си Рафш. Денят вече превалеше, когато в далечината се появиха покривите на къщите, двете минарета и камбанарията на единствената църква в малкото градче.

Бесиан приближи глава до стъклото: тези тесни улички сред смешно ниските къщи той мислено изпълни с хората от градчето, с общински чиновници, с дюкянчета, е дремещи канцеларии с четири-пет телефона стар модел — единствените телефони в градчето, по които се водеха скучни разговори, придружени с прозевки. Бесиан си представи всичко това и изведнъж този свят, който го очакваше малко по-долу, му се стори ужасно вял и безличен в сравнение с онзи, дето остави зад себе си.

И въпреки всичко — помисли си натъжен, — и аз принадлежа към този безличен свят и не трябваше да се изкачвам в Рафш. Рафш не бе създаден за простосмъртни като него, а за същества титани.

Комините на малкото градче се виждаха все по-ясно. Диана, облегнала глава на седалката, продължаваше да стои неподвижно както и преди. На Бесиан му се струваше, че тя само тялом се завръщаше вкъщи, а духом бе останала някъде сред недрата на планините.

Сега минаваха по голото плато, откъдето преди, месец бе започнало пътуването им. Той извърна още веднъж глава назад, навярно да погледне за последен път Рафш. Планините все по-бавно се отдръпваха в далечината. Някаква белезникава, загадъчна мъгла се спускаше над тях, както се спуска завесата след току-що завършила драма.

В това време Гьорг крачеше по Големия байрактарски път, на който бе излязъл преди час. Във въздуха се чувстваха първите трепети на здрача, когато изведнъж чу отстрани ясен и отсечен глас:

— Гьорг, имаш поздрав от Зеф Крюе...

С рязко движение ръката му понечи да свали пушката от рамото, но вдигането ѝ се смеси с думата „кюкит“, половината от омразното презиме, което стигна съвсем объркано в съзнанието му. Гьорг видя как земята се раздвижи, надигна се и се удари в лицето му. Беше паднал.

За миг светът съвсем онемя, после сред тази тишина той чу няколко крачки. Усети две ръце, които пипаха тялото му. Обръщат ме по гръб — помисли. В този миг нещо студено, навярно цевта на пушката, се допря до дясната страна на лицето му. О, господи, съвсем според правилата. Той се опита да отвори очи, но не можа да разбере дали успя, или не. Вместо кръвния отмъстител в съзнанието му се мярнаха няколко парчета бял, все още неразтопен сняг и сред тях черният вол, който планинецът все не можеше и не можеше да продаде. Това е всичко — помисли си, — дори много се проточи.

Още чуваше отдалечаващите се стъпки и на няколко пъти се запита: чии ли ще да са? Сториха му се познати. Да, това бяха съвсем познати стъпки, както и ръцете, които го обърнаха по гръб... Точно като моите — си каза — на седемнадесети март, край пътя за Брезфтохт... За миг изгуби съзнание, после пак чу крачките и му се стори, че са само неговите, на никой друг, които така бързаха, оставяйки след себе си, простряно насред пътя, тялото, което току-що бе убил.

Декември 1978 г.

© 1978 Исмаил Кадаре

© 1989 Марина Маринова, превод от албански

Ismail Kadare

1978

Сканиране и разпознаване: sir_Ivanhoe, 2008

Редакция: NomaD, 2009

__Издание: __

Исмаил Кадаре. Кой доведе Дорунтина

Издателство „Христо Г. Данов“, Пловдив, 1989

Съставител, преводач от албански и автор на предговора: Марина Маринова
Редактор: Марко Ганчев
Рецензент: Марко Ганчев
Художник: Емил Марков
Художник-редактор: Веселин Христов
Технически редактор: Бонка Лукова
Коректори: Надя Костуркова, Боряна Дра гнева

Gjfktohtësia. Novela
Shtëpia Botuese „Naim Frashëri“, Tiranë, 1980

Свалено от „Моята библиотека“ [<http://www.chitanka.info/lib/text/13532>]
Последна редакция: 2009-09-28 20:37:04